

СЈЕЋАЊА

НЕКЕ АКТИВНОСТИ И ДОГАЂАЈИ ИЗ НОБ-а У ЦРНОЈ ГОРИ У ПЕРИОДУ 1942/43. ГОДИНЕ*

У овом материјалу обрађено је сљедеће:

1. — Чета партизана формирана од стране Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Окружног комитета КПЈ за Подгорицу у новембру 1942. године, од илегалаца са територије подгоричке и даниловградског среза и Жупе Никшићке;

2. — Пренос директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак на Срески комитет КПЈ — Андријевица и Окружни комитет КПЈ — Беране у децембру 1942. године о формирању партизанских јединица и извођењу акција на окупатора и домаће издајнике;

3. — Неке активности и услови рада у Кучима, Брскуту и Бра-тоножићима у периоду 1942/43. године и погибија групе партизана на челу са Ђоком Прелевићем;

4. — Неке активности и услови рада у Љешкопољу крајем зиме и почетком прољећа 1942. године и расформирање Љешкопољског батаљона приликом повлачења партизанских јединица из Црне Горе; формирање ударног батаљона у Љешкопољу и чете партизана на Вељој Гори у Љешанској Нахији у септембру 1943. године.

Чета партизана формирана од стране Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Окружног комитета КПЈ за Подгорицу у новембру 1942. године од илегалаца са територије подгоричког и даниловградског среза и Жупе Никшићке

Повлачењем партизанских јединица са територије Црне Горе, почев од фебруара и марта 1942. године, пред дуже припреманим офанзивним дјелствима неупоредиво бројно и технички надмоћнијег окупатора и домаћих издајника, ситуација се нагло

* При писању овог рада служио сам се, поред сјећања, документима као и разговорима и консултацијама са учесницима НОП-а из датог периода.

мијењала на штету НОБ.¹ Терор, свирепе мјере одмазде и тзв. „црна пропаганда“ попримили су најшире размјере, погодивши народ а нарочито комунисте, истакнуте партизане и угледне активисте НОП-а. Том крвавом обрачуна, коме сигурно нема ни приближно равнoг у дугој историји борбе наших народа за слободу, независност и бољу будућност (масовна стријељања, вјешања, хапшења, интернације у концентрационе логоре, паљење кућа, иселјавање, терор, пријетње, засједе, претреси терена и хакке, забране и ограничавање кретања и др.), придружиле су се тешка глад и ванредно оштра зима 1942/43. године.² У таквој ситуацији, удаљеност партизанских јединица и немогућност заштите народа од ретресалија створили су посебно психолошко стање, у коме су заплашеност, па и појаве деморализације код једног дијела маса, нашле одраза, нарочито у првом периоду, што се испољило и у њиховом држању и активности. Непријатељ и његова пропаганда, развијена до тада непознатих размјера, богато су користили постојеће стање, почињене грешке, недовољну организованост приликом повлачења, недовољну повезаност и искуство у тим условима рада у првом периоду. Све ово, као и појаве о којима је ријеч у Отвореном писму ЦК КПЈ од 12. априла 1942. године, само су последица, односно једна од компонената које су допринијеле бржем и већем успјеху окупатора и домаћих издајника, као и бржој класној диференцијацији, мада основни узрок томе свакако лежи у самом карактеру и циљевима НОБ-а.³

Мoгућности организованог и интензивног рада у **првом** периоду биле су врло тешке, нарочито у неким крајевима, како због губитка знатног броја најактивнијих кадрова тако и због ризика да и преостали дио изгине или падне у руке непријатеља. Организоване потраге за партизанима који су илегално живјели, као сталне засједе и контрола кретања, учинили су да се **многе** партијске и друге везе покидају, па је требало доста напора, времена, ризика и смјелости да се оне поново успоставе. Окупатор и квислинзи максимално су интензивирали обавјештајну службу и

¹ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенског народа (у даљем тексту: Зборник НОР), III, 2, док. 190 и 4, док. 144. Извјештаји ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 24. марта и 31. марта 1942.

² Исто, 4, док. 76 и 97, Извјештаји Милована Ђиласа од 24. марта и 11. априла 1942; док. 83, Извјештај Моше Пијаде од 3. априла 1942; Архие Војноисторијског института (у даљем тексту: АВИИ), к. 1957, ф. д. 8, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 20. фебруара 1942.

³ Зборник НОР, III, 3, док. 15, Отворено писмо ЦК КПЈ свим организацијама и члановима КПЈ у Црној Гори и Боки од 12. априла 1942; док. 52, Извјештај Ивана Милутиновића и Милована Ђиласа од 30. априла 1942; књ. 4, док. 90, Писмо Ивана Милутиновића од 20. априла 1942; док. 91, Извјештај Милована Ђиласа од 22. априла 1942.

чинили све како би изоловали партизанске породице, активне симпатизере и илегалце, и на тај начин створили услове за њихову потпуну ликвидацију.

И поред свега тога, партизани су, негдје брже а негдје спорије, наилазили на уточиште и подршку, који су постепено бивали све снажнији.⁴

У оваквој ситуацији, партијска руководства, комунисти и активисти НОП-а, сматрали су да је разбијање лажне окупаторско-квислиншке пропаганде, очување вјере у коначну побједу СССР и Савезника и праведну ствар за коју се боре партизани, подизање морала код народа, раскринкавање квислинга као потпуно демаскираних сарадника окупатора, уз настојање ради међусобног повезивања и постепеног консолидовања — приоритетан задатак у постојећим условима. Реално гледано, нарочито у појединим равничарским крајевима, дуж комуникација и ближој околини окупаторских гарнизона, до којих је непријатељ посебно држао, тешко да се и могло учинити више.⁵

Приликом напуштања територије Црне Горе, задатак формирања мањих партизанских јединица са циљем дејства и извођења мањих акција у позадини непријатеља био је постављен као значајан, како партијским руководствомима на терену тако и групама и појединцима који су остављени или упућени у позадину непријатеља, управо са тим задатком. На потребу, ефикасније реализације овог задатка указао је и Блажо Јовановић, када је у октобру 1942. године дошао на терен Црне Горе, на путу за Албанију, у својству делегата ЦК КПЈ на Оснивачкој скупштини Комунистичке партије Албаније. Том приликом, Јовановић је упознао Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и окружне комитете КПЈ за Никшић и Подгорицу са размахом борбе у нашој земљи, снагом и борбеним успјесима партизанских јединица у Босни и неким другим крајевима Југославије, скорим повратком партизанских јединица на тло Црне Горе и потребом бржег формирања партизанских јединица у Црној Гори. Одмах се приступило разматрању ефикасније реализације овог задатка.

⁴ Исто, III, док. 66, Писмо Врховног штаба НОП и ДО Југославије од 5. маја 1942; док. 72, Извјештај И. Милутиновића од 9. маја 1942; док. 98 и 157, Извјештаји Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 14. и 30. маја 1942; књ. 9, док. 102, Извјештај Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 15. марта 1942.

⁵ Исто, III, 2, док. 192 и 3, док. 174, Директиве ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 27. марта и из јуна 1942; 3, док. 132, Директивно писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942; АВИИ, к. 1957, ф. 2, док. 9, Закључци проширеног састанка ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 17. августа 1943; к. 2001. ф. 2, д. 5 и 6, Стенографске биљешке о илегалном раду у подгоричком срезу из 1951.

Већ крајем октобра и почетком новембра долази до интензивних припрема за формирање чете партизана од илегалаца са територије подгоричког и даниловградског среза и Жупе Никшићке. Већ средином новембра 1942. године (највјероватније 17), у планини Штитову, на мјесту званом Пиперска локва, одржан је збор чете, коме су присуствовали секретар ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак Радоје Дакић — Брко и секретар и члан ОК КПЈ за Подгорицу, Ратко Радовић и Зарија Стојовић. Збор је отворио, говорио и дао чети задатак Радоје Дакић. Он је говорио о развоју НОБ-а у земљи, о успјесима наших јединица у Босни, о побољшању ситуације у корист НОП-а у Црној Гори, о вјероватно скором доласку партизанских јединица на територију Црне Горе и потреби формирања мањих јединица у Црној Гори, у складу са реалним условима и могућностима, о политичком раду, еластичности у борбеним акцијама и другом. Чета је бројила око 37 бораца. Састав њен чинили су чланови КПЈ и неколико кандидата. Међу њима је било и чланова КПЈ са дужим стажом, који су у устанку и касније испољили знатну активност и налазили се на разним одговорним партијско-политичким и војним дужностима. Припадници ове чете били су углавном илегалци са територије Пипера и Бјелопавлића, неколико партизана из Подгорице и непосредне околине и неколико партизана из Жупе никшићке, а који у датој ситуацији нијесу били у партијским, омладинским или другим руководствомима, нијесу имали неко посебно задужење или нијесу били неопходни за политички рад на одређеном терену. О томе су, према датој директиви ПК КПЈ, доносила конкретне одлуке партијска руководства на терену. Сав кадар чете био је таквог састава да је могао вршити одређене руководеће функције, што је касније и дошло до изражаја. Партизани из Жупе Никшићке ушли су у састав чете ради боље везе, познавања прилика и терена никшићког краја.

Командни састав чете, именован на самом збору, чинили су: командир — Јоле Марковић, комесар — Обрад Бојовић; замјеник командира — Ђока Шарановић и замјеник комесара — Драгутин Радовић. Чета је имала два вода, чији су командири били Радуре Божовић и Саво Савовић (прилог: списак бораца чете), а располагала је са 4. пушкомитраљеза, пушкама, бомбама и нешто пиштоља. Чета је добила основни задатак да изводи борбене акције против окупатора и квислинга, у складу са реалним могућностима и условима, испољавајући при томе максималну еластичност и користећи искуство из додаташњег партизанског ратовања и рада у илегалству, и да ради политички у масама.

Прва маршрута одређена је чети на правцу Крнова, у Луке Бојовића. Чета је стигла на Кутски катун, у коме је тада било око 30 домаћинстава. Појава чета као оружане формације, у датој ситуацији, одјекнула је страховито снажно и брзо. Одмах

се приступило тумачењу ситуације и политичком раду у масама. Изненада и нагло почео је да пада велики снијег. Због тога су готово сва домаћинства одмах почела да се спуштају са стадима оваца у жупу. Вијест о појави чете веома је позитивно одјекнула код народа. О њој су убрзо сазнале и четничке команде, па је одмах организована шира акција против ње. Никшићки четнички батаљон одмах је концентрисао своје снаге према планини, у правцу Лука Бојовића, гдје се чета налазила. Истовремено 1. и 2. батаљон Зетског четничког летећег одреда вршили су претрес и „чишћење“ терена Пипера и Бјелопавлића. Четничке јединице под командом Ђорђа Лашића учиниле су покрет у правцу Трмања (Ровци). Због огромног снијега, затварања прилаза који воде ка равничарским рејонима и ограничености маневра, чета је донијела одлуку да промијени правац дејства и поново се врати на терен даниловградског и подгоричког среза. У веома напорном маршу, и физички најснажнији нијесу могли крчити сњежне наносе више од 50 метара. Неколико партизана је у току марша промрзло и изнемогло. Преко Лукавице и Пониквице, након дан и ноћ марша, чета је стигла у рејон Вукотице и смјестила се у катуну Руиште.

Чета је остала на овом терену два дана, одржавајући конференције са становништвом и омладином Гостиља, који су је топло примили. Истовремено је вршила обезбјеђење и извиђање праваца који преко Стубице изводе од Мартинића, гдје се налазила већа групација четника. Већ око 9. часова ујутру, 22 новембра, извиднице чете сукобиле су се са претходником 2. четничког батаљона, којим је командовао Јаков Јововић. Чета је одмах заузела погодне положаје за борбу, изнад Руишког Гвозда. Изда-то је наређење да се ватра не отвара без команде. Хтјело се пустити четнике да се непосредно приближе, а затим изненадно отворити ватру и нанијети им што веће губитке. Већ око 10 часова дошло је до отварања ватре на претходнице батаљона, који се већ био развио у стрељачки строј и подилазио положајима чете. Ватру је прихватила читава чета. Борба се водила читав дан, до потпуног мрака. Чета је дејствовала плански, а њени борци истакли су се храброшћу и вјештином, стеченим како у тринаестојулском устанку и каснијим борбама тако и за вријеме илегалства. Четницима је свакако било стало до опкољавања и потпуног уништења чете, али када су наишли на снажан отпор, покушали су да је набаце на више планински, снијежан и теже проходан терен, рачунајући на даља дејства, не само њихова већ, по потреби, и осталих активираних четничких јединица. Четници су имали 6 рањених, док је на страни чете погинуо борац Радван Матић, студент медицине из Пипера, кандидат КПЈ, приликом повратка од деснокрилног вода, коме је пренио наређење о правцу постепеног повлачења у случају јачег притиска непри-

јатеља. Борци су се нарочито дивили храбрости и одлучности командира вода Радула Божовића, који је стално командовао и отварао ватру на четнике из стојећег става. Иначе је био старији по годинама, веома цијењен у свом крају — Ријеци Пиперској, а од њега су и четници зазирали.

Мрак је раставио чету са фронтом четника. На састанку испод Коњица (Брадве), гдје се чета прикупила, извршена је анализа борбе, новонастале ситуације и даљих услова дејства и задатака чете. Састанку, као и току борбе, били су присутни Јагош Ускоковић, Ратко Радовић и Зарија Стојовић.

Имајући првенствено у виду велики снијег, који је изненада нападао, тежину покрета и маневра, као и очување кадрова, одлучено је да се чета преформира у више група и да се наставе даља дејства у складу са конкретним условима и могућностима, до даљњег наређења. Група из Жупе Никшићке отишла је за Трмање (Ровци) гдје су обавијештени о присуству четника Ђорђија Лашића, те су се морали повући у Платије Морачке. Касније су се преко Трмања (веза са породицом Вељка Влаховића) пребацили у Жупу Никшићку, гдје су провели зиму под врло тешким условима. Остале групе отишле су углавном у рејоне општина Пипера и Бјелопавлића, са којих су и дошле у чету. Група из Вражегрмаца (Одо Лучић, Вуксан Мијатовић и Душан Косовић) стигла је у свој крај након 12 дана од поласка у чету. У повратку прекинули су телефонски кабл у дужини од 50 метара, који је чинио везу четника с италијанским гарнизonom у Даниловграду.

У току зиме није било објективних услова да се чета поново сакупи, а партизанске јединице налазиле су се још увијек ван територије Црне Горе. Групе из састава чете политички су дјеловале у духу датих задатака, упознавајући првенствено активисте, а преко њих и симпатизере, са стањем на Источном фронту, нарастањем партизанских јединица у Босни и другим крајевима земље, скорим доласком партизанских јединица на терен Црне Горе и неминовном пропасти окупатора и домаћих издајника. Било је и појединачних мањих акција диверзантске или сличне природе и у односу на изразите и компромитоване издајнике.

У прољеће 1943. године наступила је квалитетно нова ситуација, како на главним фронтовима тако и у нашој земљи. Пред партијским организацијама и активистима НОП-а постављају се нови, шири задаци. „Пуца партизанска зора“, говори се у масама активиста и симпатизера НОП-а. Партизанске јединице приближавају се Црној Гори и очекује се њихов скори долазак. Четници нервозно и уз притисак и репресалије врше мобилизацију за борбу против партизана и спречавање њиховог повратка на тло Црне Горе. Партијске организације и активисти разбијају акцију

окупатора и четника и врше припеме за дочек и ступање у партизанске јединице као и формирање нових. На овим задацима ангажоване су и групе, односно припадници чете партизана илегалца, чиме је, развојем догађаја, превазиђена потреба њиховог поновног сакупљања, као активиста, у првобитном саставу. Један дио припадника чете ступио је у редове Четврте и Пете пролетерске бригаде, или у поново формирану Зетски партизански одред.

Четнички батаљон ушао је касније у Гостиље, правио притисак на партизанске породице и симпатизере, а потом се вратио у Мартиниће.

Чета партизана живјела је војничким животом, као цјелина, кратко вријеме. И поред тога, без обизра на то колике су и какве биле објективне могућности за њено дуже постојање и дејство у цјелини, имајући у виду да је формирана на прагу оштре зиме са великим сњажним падавинама, и да су се регуларне партизанске јединице налазиле ван територије Црне Горе — њена појава одјекнула је веома позитивно у датој ситуацији, када је непријатељска пропаганда на „сва звона“ трубила да од партизана нема трага ни у Босни, а камоли у Црној Гори. Њена појава допринијела је подизању морала код симпатизера НОБ-а и уопште родољубивог становништва. Народ је све више увиђао да је непријатељска пропаганда лажна и да су вијести о ситуацији у земљи, нарочито у Босни, које смо преносили и о којима је говорила „Слободна Југославија“, истините. Поред овога, преносиле су се вијести да је чета далеко бројнија него што је била у ствари, да су партизани испољили ванредну храброст, да је са њима веома тешко ратовати, да је рањено знатно више четника и да ће правда стићи оне који праве гнусне злочине над народом, што је имало утицаја и на активност једног дијела четника.

У том морално-политичком фактору и лежи највећи значај појаве и дејства, иако кратког, ове чете партизана-илегалаца у периоду који је био веома тежак за НОП у Црној Гори.⁶

На бази истог става и директиве ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, и у округу никшићког дошло је крајем новембра 1942. године до оформљења двије чете партизана-илегалаца. Непосредни носиоци овог задатка били су чланови ОК КПЈ — Никшић, Милинко Ђуровић и Војо Николић. Прва чета, коју су чиниле углавном групе партизана-илегалаца из Горњег Поља, Лу-

⁶ У вези с издавањем директиве о формирању чете, самом формирању, маршрути, току дјејства, преформирању у групе и активности њених припадника на терену, обављени су разговори или су консултовани: Јагош Ускоковић, Ратко Радовић, Зарија Стојовић, Јоле Марковић, Обрад Божовић, Милета Марковић, Милан Бобичић, Видосава Ђуровић-Бобичић, Вуксан Мијатовић, Василије-Миња Ковачевић, Петар Марковић, Бранко Савићевић, Саво Лучић, Мирко Рачић, и Радисав Маројевић — Мароје.

кова и Жупе Никшићке (четворица су се укључила по директиви Партије у чету формирану у Штитову), и којој се прикључила и већина чланова ОК КПЈ — Никшић, формирана је у Жупи Никшићкој. Формирању је присуствовао и секретар ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак Радоје Дакић. Чета је прошла кроз Заград, Горње Поље и Дубраве. Друга чета, у којој је био члан ОК КПЈ — Никшић Војо Николић, формирана је углавном од група партизана-илегалаца из Милочана, Бањана, Пјешиваца и Броћанца. Након неколико дана дејства, углавном политичког, Прва чета се нашла под Шишманом, гдје је одржан састанак ОК КПЈ — Никшић коме је присуствовао и Радоје Дакић. У међувремену пао је велики снијег. Извршена је анализа ситуације и донијета одлука да се чете преформирају у више мањих група које су добиле задатак за рад у условима зиме. Том приликом било је ријечи и о евентуалном пребацивању у Босну.⁷

Секретар Рејонског комитета КПЈ — Пива Радивоје Дакић добио је у новембру 1942. године писмо ОК КПЈ — Никшић у коме се захтјевало да се сви партизани-илегалци са територије Пиве пребаце на терен никшићког среза „ради формирања партизанских јединица“ Рејонски комитет је одмах приступио реализацији овог задатка. На територији Пиве партијска организација имала је 16 чланова КПЈ. Током прикупљања и оформљења мањих група пао је огроман снијег, који им је потпуно онемогућио долазак и пресекао везу у току зиме са ОК КПЈ — Никшић. Зборно мјесто биле су шуме изнад Горњег Поља, гдје је требало успоставити везу и са ОК КПЈ — Никшић.⁸

Прилог: Састав чете партизана-илегалаца.⁹

1. Јоле Марковић
— командир чете	4. Драгутин Радовић
— замјеник комесара чете
2. Обрад Бојовић
— комесар чете	5. Радуле Божовић
— командир вода
3. Ђока Шарановић
— замјеник командира чете	6. Саво Савовић
— командир вода

⁷ У вези са четама у никшићком срезу консултовао сам: Милинка Ђуровића, Миливоја Максимовића, Радисава Маројевића, Радивоја Дакића и Рада Кнежевића.

⁸ Изјава Радивоја Дакића.

⁹ До списка се дошло кроз разговор са око половином бивших припадника чете, као и са Јагошом Ускоковићем, Ратком Радовићем и Заријом Стојовићем.

7. Саво Томашев Божовић	23. Владо Гатолини
8. Милета Марковић	24. Бранко Савићевић
9. Марија Бешић	25. Одо Лучић
10. Шабо Ковачевић	26. Душан Косовић
11. Јанко Ковачевић	27. Војин Бољевић
12. Михаило Шкеровић	28. Симо Мреновић
13. Милан Бобичић	29. Васо Златичанин
14. Видосава Ђуровић-Бобичић	30. Јакша Стојовић
15. Петар Јовановић	31. Ђоко Ковачевић
16. Божо Беговић	32. Богдан Марковић
17. Вељко Беговић	33. Михаило Иванчевић
18. Вуксан Мијатовић	34. Мирко Рачић
19. Ђорђије „Пуцо“ Ковачевић	35. Радисав Маројевић
20. Радован Матић	36. Бећко Маројевић
21. Василије „Миња“ Ковачевић	37. Микоња Дрекаловић
22. Петар Марковић	

Пренос директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак на Срески комитет КПЈ — Андријевица и Окружни комитет КПЈ Беране у децембру 1942. године о формирању партизанских јединица и извођењу акција против окупатора и домаћих издајника.

У првој половини децембра 1942. године (око 10.), Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак упутио је у својству делегата Драгутина Радовића са Спасојем Ивановићем и Радомиром Никезићем да директиве о формирању партизанских јединица и извођењу акција против окупатора и домаћих издајника пренесе Среском комитету КПЈ — Андријевица и Окружном комитету КПЈ — Беране. Радовић је добио детаљне инструкције о преносу и реализацији директива, као и неколико примјерака „Борбе“ које су Блажо Јовановић и другови који су дошли са њим донијели из Босне.¹⁰ Четрнаестог децембра у Убалцу, у Кучима, чије је малобројно становништво било читаво вријеме рата непоколебљиво уз НОБ, повезао се са партизанима-илегалцима овог терена, као и са Спасојем Ивановићем и Радомиром Никезићем. Послије мањих припрема, на пут смо кренули 16. децембра.

¹⁰ Инструкције и задатке дао је Јагош Ускоковић, организациони секретар ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

Пут је био ванредно напоран. По великом снијегу, хладноћи и сњежним наносима, требало је пријећи планину Комови. Од мећаве и сњежне прашине губили смо оријентацију више пута, а постојала је и реална могућност да будемо завијани. Искусни познаваоц терена и ћуди ове планине Спасоје Ивановић и енергични и снажни Радомир Никезић уложили су натчовечанске напоре да се пробијемо и извршимо задатак. Деветнаестог децембра зановили смо, крајње исцрпљени и промрзли, на катуњу Царине, под самим врховима Комова, а сјутрадан их прешли и спустили се у Вучји поток, односно у Мојанску Ријеку. Спасоје Ивановић, који је и раније долазио ради успостављања везе с илегалцима у Васојевићима, пронашао је добро камуфлирану земуницу у којој је требало успоставити везу са Среским комитетом КПЈ — Андријевица.

У земуници, која се налазила на мјесту званом Лучка ријека, није било никога. Нашли смо само „Анти—Диринг“, један стари бакарни котао и мало кромпира. Други дан стигли су Спасоје Ђаковић и Божо Војводић, а након неколико дана и Тодор Војводић „Ђедо“, секретар Среског комитета КПЈ — Андријевица, са групом партизана-илегалаца, међу којима је било и неколико чланова Среског комитета.

Сјутрадан, 25. или 26. децембра, одржан је проширени састанак Среског комитета, на коме је Драгутин Радовић пренио директиве Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Саницак. Претходно је, такође по задатку ПК КПЈ, на бази упознавања чланова ОК КПЈ — Подгорица и осталих присутних од стране Блажа Јовановића приликом проласка за Албанију и говора Радоја Дакића приликом формирања чете партизана-илегалаца у планини Штитову, средином новембра 1942. године, изложио ситуацију у свијету и код нас. Ријеч је била о стању на Источном фронту, заустављању Њемаца пред Москвом и Стаљинградом, скором преласку Црвене армије у противофанзиву и брзом завршетку рата. Затим је било ријечи о стању у нашој земљи, снази НОВ и њеним успјешним борбеним дејствима, формирању дивизија и корпуса НОВ од пролетерских и ударних бригада које су се тада налазиле на подручју Босанске крајине, Далмације, Лике, Кордуна, и Баније. Потом се говорило о скором

доласку јединица НОБ у Црну Гору, побољшању ситуације у Црној Гори у корист НОП-а, потреби формирања партизанских јединица у Црној Гори, тактици њихових дејстава и еластичности у складу са конкретним условима и могућностима, са нагласком да је то најефикаснија форма активности, како у односу на морал народа и политички рад тако и у односу на непријатеља. Том приликом Радовић је предао и два примјерка „Борбе“, на чијој су првој страни били слика и говор друга Тита. Слике друга Тита изазвале су посебно интересовање, јер је готово свима то било први пут да виде слику Генералног секретара КПЈ и Врховног команданта НОБ и ПОЈ.

Након тога, секретар и остали чланови Среског комитета изложили су ситуацију у срезу. Повела се дискусија о условима, начину и могућностима реализације директива. Ситуација у срезу, као и у читавим Васојевићима, била је по НОП врло тешка, и једна од најтежих, ако не и најтежа у Црној Гори. Четници су имали бројну стајаћу војску и испољавали су велику и разноврсну активност према свему што је подржавало НОП, а посебно у односу на партизане-илегалце, усљед чега је у периоду 1942/43. године храбро погинуо знатан број, међу којима и истакнутих комуниста и руководилаца. И поред тога, илегалци и партијске и омладинске организације на терену радили су и проширивали своја упоришта и утицај. Дискутовало се и о начину преношења директива ПК КПЈ на Окружни комитет КПЈ — Беране, чије је сједиште тада било у бази саграђеној у Љешници. Наиме, крајем новембра, у свим планинским предјелима Црне Горе пао је изненада велики снијег, као и у читавим Васојевићима. То је отежавало покрет и активност партизана-илегалаца, док су четници користили те услове за њихову ликвидацију. Тада је Окружни комитет КПЈ — Беране издао директиву о брзој изградњи земуница и забрани коришћења пећина, у којима су четници успјели да ликвидирају неколико партизана.¹¹ У међувремену, то јест од доласка групе Радовић — Ивановић — Никезић до одржавања састанка Среског комитета КПЈ — Андријевица (око 23. и 24. децембра 1942. године), пао је нови велики снијег и ситуацију сасвим усложио. То је претстављало крупан проблем за опстанак партизана-илегалаца на овом терену, с обзиром на потјере, засједе, хајке и организовану обавјештајну службу четничких „јуришних“ одјељења. Одлучено је да се у зимском периоду, то јест док је снијег велики, врше припреме на терену за реализацију директива ПК КПЈ, како би се оне спровеле чим се за то створе објективне могућности. То је било јединствено станови-

¹¹ Саво Јоксимовић, *У герили*, Титоград 1963; Спасоје Ђаковић, *Неки моменти НОБ у андријевичком срезу 1941 — 1944. године*, *Историјски записи*, 3 — 4/1971.

ште, и једино могуће и реално у конкретној ситуацији. Такође је одлучено, с обзиром на ситуацију, да секретар Среског комитета Тодор Војводић или неко од чланова Комитета, пренесе директиве на Окружни комитет КПЈ — Беране, а да Драгутин Радовић, Спасоје Ивановић, Радомир Никезић, Спасоје Ђаковић и Божо Војводић остану на овом терену до могућности повратка прве тројице преко Комова натраг. Гро присутних на састанку отишао је у базу изнад Мурине. Журили су због падања снијега. Два дана послије њиховог одласка наишао је у земуницу Радован Лекић, секретар партијске организације за лијеву обалу Лима и Лијеву Ријеку. Након двије ноћи упознавања са новостима и „Борбом“, и он је отишао у базу изнад Мурине.

Већ око 1. јануара 1943. године директиве ПК КПЈ пренијете су Окружном комитету КПЈ — Беране, а око 6 — 7. јануара прорађиване су са већом групом комуниста-илегалаца у бази изнад Мурине.¹²

Окружни комитет КПЈ — Беране упутио је свим партијским организацијама писмо у коме је указивано на активности четника у условима зиме, потребу појачаног политичког рада, првенствено од стране комуниста који су легално живјели на терену, и на могуће извођење мањих акција против окупатора и домаћих издајника, првенствено кидањем телефонских веза на комуникацијама и на друге начине. Управо у то вријеме четници су вршили мобилизационе припреме за одлазак у Херцеговину, у борбу против јединица НОВ. Четнички командант Ђорђевић Лашић издао је проглас у коме је позивао „у свети бој против комуниста“. Активност комуниста учинила је да четници у борбу на Неретви одведу знатно мање, него што су планирали. Та активност долазила је све више до изражаја. Партијске организације су формирале илегалне групе, десетине и водове, од комуниста и бољих скојеваца, који су легално живјели. Они су илегално, претежно ноћу, извршавали одређене задатке, као што су: писање парола, растурање вијести, одржавање веза, прикупљање потребног материјала за рад и др. Када је Ђоко Пајковић, секретар Окружног комитета КПЈ — Беране, у првој половини априла обишао Срески комитет КПЈ — Андријевица, секретар „Бедо“ Војводић га је упознао са стањем и реферисао да ће већ око 20. априла, то јест чим окопни снијег, од илегалних група, десетина и водова који су легално живјели и партизана-илегалаца, моћи формирати батаљон. И 3. маја 1943. године, формиран је Андријевички партизански батаљон од 103 борца, на планини Зелетину код села Цецуна. Командант батаљона био је Видо Шошкић, а комесар То-

¹² Изјава Радована Лекића.

дор Војводић. Сви припадници батаљона били су комунисти.¹³

Приближно у ово вријеме формиран је и Берански партизански батаљон од двије чете. Командант батаљона био је Никола Шекуларац, а комесар Милош Бубања. Убрзо је дошло до спајања ова два батаљона у један — Беранско-андријевички партизански батаљон.¹⁴ То је било од огромног значаја. На терену Васојевића формирана су два, односно један снажан батаљон, чија је појава била велика пobjеда Комунистичке партије и НОП-а, овога краја. Он је не само унио нов квалитет у постојећу ситуацију већ и створио нову, односно учинио читав преокрет у даљем развоју НОБ-а у овом региону.¹⁵

Тако су директиве Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак једино реално могуће и веома успјешно реализоване у једном од најтежих региона Црне Горе, захваљујући одлучности и активности комуниста овога краја, што су касније испољили и као борци Беранско-андријевичког батаљона.

Наша група остала је у земуници у којој је одржан проширени састанак Среског комитета КПЈ — Андријевица још око 15 дана. Тада смо, због претраживања терена од стране четничких патрола и информација партијске организације за Коњухе да четници наслућују гдје се налазимо, морали нешто височије, према Васојевићком Кому, изградити провизорну колибицу од бкових младица прекривених смрековим гранама, које су снијег углавном задржавале, али кишу и вјетар нијесу могле. Зима 1942/43. године била је изузетно оштра. Око огњишта направили

¹³ Саво Јоксимовић, *У герили*; Спасоје Ђаковић, н. д., *Историјски записи*, 3 — 4/1971; разговор аутора са Спасојем Ђаковићем и Радованом Лекићем.

¹⁴ Подаци Сава Јоксимовића у књизи *У герили*, и Спасоја Ђаковића у његовом раду објављеном у *Историјским записима*, 3 — 4/1971, у вези са формирањем Беранско-андријевичког НОП батаљона разликују се у погледу датума и начина формирања и бројног стања батаљона. Из те разлике као основна излази дилема: у којем су од два среза — беранском или андријевичком — прије почеле да се формирају партизанске јединице, од којих је почетком маја 1943. године, образован комбиновани Беранско-андријевички батаљон, као и које су се јединице којима „припојиле“.

¹⁵ Иако је Беранско-андријевички НОП батаљон најактивнија теренска партизанска јединица у Црној Гори у периоду тзв. илегалства, не може се рећи да је он био једина, а још мање прва јединица те врсте у Црној Гори у назначеном вријеме, како то излази из наведених публикација Сава Јоксимовића и Спасоја Ђаковића. Чињеница је да је чета партизана, формирана од илегалца са територије подгоричког и даниловградског среза и Жупе Никшићке средином новембра 1942. године, иако кратко вријеме, живјела војничким животом и водила борбу са непријатељем. И у срезу никшићком негдје у исто вријеме формиране су и кратко вријеме егзистирале двије чете партизана-илегалаца. Средином априла 1943. године, на основу одлуке Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак (који је у то вријеме вршио и функцију Оперативног штаба за Црну Гору и Боку), поново је формиран Зелски НОП одред, у чијем саставу су била два батаљона, укупне јачине око 300 бораца (*Зборник НОР*, III, 5, док. 8).

смо петоугаоник од дасака, које су нам биле кревети. Војничка порција са снијегом, када би се ставила уз тијело са предње стране, прокључала би, а са задње, створио би се лед. Јели смо два пута дневно по нешто мање од пола војничке порције саме каше. Неколико пута смо ишли на састанке у Коњухе, када бисмо донијели и по нешто хране. Настојали смо да остављамо што рјеђе траг у снијегу, јер су четници стално патролирали. Срески четнички командант Душан Арсовић испољавао је велику активност у ликвидацији партизана-илегалаца. Константно је слао бројне патроле и постављао ноћне засједи. Успјели су организовати јаку обавјештајну службу. Чак су организовали и контраобавјештајну службу, јер су осјећали да Партија и партизани успијевају успоставити везу и убацити своје људе и у њихове редове. Ту су чак постигнути и знатни успјеси. Тако је партијска организација успјела да чврсто веже за НОП Александра Мишковића, команданта четничке бригаде и шефа контраобавјештајне службе у среској четничкој организацији. У његовој кући у Коњусима, Срески комитет КПЈ — Андријевица држао је знатно вријеме партијску технику.

Контраобавјештајна служба дошла је до података о широј локацији наше базе. Податке је дао Вучеља Бабовић, који је био ангажован у италијанској обавјештајној служби. Још прије рата, као учитељ у Гусињу радио је за ОВР-у (италијанску обавјештајну службу).¹⁶ Поједини истакнути партизани, посебно руководиоци, били су новчано уцијењени за евентуалну ликвидацију, међу којима и Спасоје Ђаковић, који је читаво вријеме био у нашој групи. Управо у то вријеме ми смо пошли у Коњухе ради контакта са комунистима и активом Скоја, а требало је и донијети нешто хране. Пошто је Родомир Никезић имао тешку зубоболу остао је у колиби, а нас четворица смо се спустили у двије групе. Једну групу су чинили Спасоје Ђаковић и Драгутин Радовић, а другу Спасоје Ивановић и Божо Војводић. Зборно мјесто по одржавању контаката била је чесма у селу у 21,30 часова. Спасоје Ђаковић и Драгутин Радовић послје првог контакта наишли су на засједу, у којој је био познати четник Војин Фатић. Спасоје и Војин препознали су глас један другом. Дошло је до пуцњаве, која је истовремено била и сигнал за узбуну четника у Коњусима, претрес терена и потјеру, у циљу наше ликвидације. Пуцало је на све стране. Колоне четника су се повећавале и кретале из разних праваца. Спасоје Ђаковић и Драгутин Радовић су ухватили положаје иза двије врбе поред саме Мојанске ријеке. Колоне су пролазиле мимо нас у правцу Кома, одакле смо

¹⁶ Др Спасоје Дајковић, н. д., Историјски записи, 3 — 4/1971; 436; из разговора аутора са др Спасојем Ђаковићем, Радованом Лекићем и Радомиром Никезићем.

дошли. У 21,30 часова Спасоја Ивановића и Божа Војводића нијесмо нашли на уговореном мјесту. Помислили смо да су настрадали. Сачекали смо и повратак четничких колона. Падао је снијег, али и дувао вјетар и доста брзо затрпавао трагове, Тако их траг није довео до наше базе у којој се налазио Радомир Никезић. У повратку, Ђаковић и Радовић наишли су на празан катун, из чије је једне колибе избијао дим. Убијеђени да је ту четничка патрола, одлучили смо да убацимо бомбе у исту. У посљедњем тренутку смо избјегли да убијемо Спасоја Ивановића и Божа Војводића. Проанализирали смо ситуацију и констатовали да ће сјутрадан бити организован претрес терена и потрага за нама. На вријеме смо закопали све ствари које нијесмо могли носити са собом. Проблем је био куда ићи. У Куче преко Комова није се могло од снијега. У Васојевиће, преко Коњуха, такође. Једини излаз био је у покушају пробоја ка Врмоши, у Албанију, гдје су партизани имали базу у Пашку Ники а сарађивали су и са Новом Бетом.¹⁷

Четничка команда у Краљима је одмах обавијештена о сукобу са нама. У току исте ноћи организовани су потрага и претрес терена ширих размјера.¹⁸ Успјели смо умаћи у Врмошу, али је по трагу дошао за нама Марко Вучељић, са једним четничким батаљоном. У Врмоши су постојали италијанска карабињерска станица и балисти, чији је командант био злогласни Пренк Цале. Пришли смо кући Бета, од које се управо удаљавала карабињерска патрола. Најстарији од браће Фрон, домаћин куће, није имао тада реалну представу о партизанима, нити нас је симпатисао. Средњи, Никола, бавио се трговином, док је само најмлађи, Ново, био наш симпатизер. Указујући на ситуацију и потјеру четника, Спасоје Ивановић затражио је „бесу“. Након пар минута консултовања браће, „беса“ је прихваћена и врло смо топло примљени. На Пашка Нику нијесмо ишли одмах, јер су постојале индиције да има везе са партизанима, док се на кућу Бета није сумњало. Послије вечере Спасоје Ђаковић и Божа Војводић отишли су код Пашка Ника ради праћења ситуације. По обичају „бесе“, у знак повјерења, затражили су да им предамо оружје. На наш непристанак рекли су да важност „бесе“ престаје. Драгутин Радовић их је убиједио да смо дали „бесу“ Врховном команданту НОБ и ПОЈ да се нећемо растати са оружјем до свршетка рата. Прихватили су. Убрзо су стигли и четници и заједно са карабињерима и балистима поставили ултиматум о нашој испоруци, или ће попалити село које је већ било блокирано. Ни-

¹⁷ — Пашко Ника живи сада у Титограду, а породица Нова Бета у Иванграду.

¹⁸ — Према изјави др Спасоја Ђаковића, на бази обавјештења која је дао командант четничке бригаде Александар Мишковић, који је био везан уз НОП, у претрес су упућена 4 четничка батаљона.

јесу нас одали. Због блокаде и болести Драгутина Радовића (упала подребрице, праћена високом температуром) остали смо у Врмоши двије ноћи. Пред зору су нас одвели неколико километара ван села, гдје смо у шуми, непосредно поред југословенско-албанске границе, подигли бивак, сличан оном испод Кома Васојевићког. Ту смо остали 8 — 10 дана, за које вријеме су навраћали пар пута Пашко Ника и Ново Ђет. Изненада, дошао је код нас Ђско Вујошевић, члан Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, упознао нас са најновијим догађајима и могућностима повратка, пошто је снијег већ био ојужио.

Сјутрадан су Ђоко Вујошевић, Спасоје Ивановић, Драгутин Радовић и Радомир Нижезић отишли на терен Куча, а Спасоје Ђаковић и Божо Војводић на терен Коњуха. Други дан након нашег одласка, на бивак у коме смо боравили извршен је страхан напад балиста. Пашко Ника и Ђети су пријавили да се тамо „налазе партизани“, како би отклонили сумњу са себе. То је било око средине фебруара 1943. године.

*

О неким активностима и условима рада у Кучима, Брскуту и Братоножићима 1942/43. године и погибији групе партизана на челу са Ђоком Прелевићем.

Услови рада у Кучима, Брскуту и Братоножићима, последије успостављања квислиншке власти, у прољеће 1942. године, били су веома тешки. Реакција у овом региону, повезана са четницима Ђорђија Лашића у Лијевој Ријеци и окупатором и квислинзима у Подгорици, који су им пружали пуну помоћ, била је веома активна. Може се рећи на препад, уз претходну припрему и издајство низа старјешина из редова бивших југословенских официра, подофицира, жандарма, полицијских писара и других реакционарних елемената, успјели су извршити „преврат“. Два партизанска батаљона у Кучима — „Марко Миљанов I“ и „Марко Миљанов II“, као и Братоножићко-брскутски батаљон, једноставно су се осули. Претходни предлог комесара Зетског одреда Драгише Ивановића о повлачењу партизанских снага није прихваћен, јер је Главни штаб имао опсежан план о сузбијању офанзиве окупатора и четника. Накнадно наређење курири нијесу успјели ни пренијети, а већ се ситуација била измијенила.¹⁹ Тако су се готово сви партизани, комунисти и организације НОП-а нашли на територији коју је заузео непријатељ. Са читаве ове територије извукао се самоиницијативно, на тада слободну територију Пипера, веома мали број партизана (око 20). Истакнутији партизани држали су се на опрези. Одмах је око 15 — 16 њих прешло у

¹⁹ Изјава Драгише Ивановића.

илегалство (Раде Прелевић, Спасоје Ивановић, Милован Ивановић, Гојко Радоњић, Ђоко Прелевић, Милисав Чарапић, Миливоје Радоњић, Рашко Божовић, Радомир Никезић, Гавро Гошовић, Насто Митровић, Блажо Нилевић — „Ђако“, Перо Милачић и Божо Маркуш — у Кучима, и Веселин Лаловић у Братоножићима). Повремено је долазила и дуже боравила на овом терену Љубица Поповић, члан ПК СКОЈ-а. Неколико партизана, не испуштајући оружје из руку, држало се околине својих села или прелазило за одређено вријеме у илегалство (за вријеме рација, претреса терена и слично), о чему су од наших симпатизера правремено обавјештавани (Радомир, Митар и Новак Вујошевић у Премићима, Савић Чарапић, Сретен и Миљан Божовићи у Убалацу и Загреди). Премићи су били у посебној ситуацији, као територија анектирана од Албаније. Неки од ових, као и неки који су одређено вријеме живјели полулегално, касније су прелазили у потпуну илегалност. (Савић Чарапић, Грујо Спахић, Милан Радоњић, Милан Прелевић, Мило Чејовић, Сретен Божовић, Иван Прелевић, а нешто касније и Михаило Ивановић и Мато Цамовић). У Брскуту се није нико налазио у потпуној илегалности, сем краће вријеме до погибије Милија Секуловић, 1943. године, после повратка из Прве пролетерске дивизије. У Братоножићима, поред Веселина Лаловића, у потпуном илегалству налазио се до погибије само Грујо Јовановић, после повратка са Сутјеске. Једно вријеме, до падања у руке непријатељу, живјели су полулегално у околини Тримојевића Мило и Божић Тошковић. Полулегално је живјело више партизана у Кучима, Брскуту и Братоножићима, углавном чланови КПЈ и неки истакнутији партизани (Лука Вујотић и други).

Четници су одмах успоставили припреману власт и вршили страشان притисак, терор и застрашивање. Одмах су организовали жандармеријске станице (само у Кучима пет) и тзв. „националистичке батаљоне“ (у Доњим и Горњим Кучима и Брскуту и Братоножићима). Поред овог, у Биочу, Орахову и Брскуту налазио се дио стајаћих четничких снага Првог батаљона Зетског летећег четничког одреда. Већ у првом налету ухапсили су у Брскуту секретара партијске организације Мирка Маровића и још једног партизана и једну партизанку. У Кучима су одмах ухапсили Милоша Радосавовића, секретара партијског бироа, Вукића Гошовића, Радоњу Вуксановића и још једног партизана. Два партизана из Доњих Куча одмах су убили (ради података о учествовању у ликвидацији петоколонаша), у циљу застрашивања маса. У Братоножићима, приликом одласка у Подгорицу, одмах је ухапшен и стријељан Милош Лаловић, док су Велимир Вујотић и Војо Марковић ухваћени приликом повлачења. Одмах су поставили страже према Пиперима, ради спречавања преласка, вршили претресе терена, постављали засједи и слично. Практико-

вали су остављати четнике у засједама по 24 или чак 48 часова. У томе су били нарочито активни „стални четници“ и жандарми, али су ангажовани и припадници тзв. „националистичких батаљона“, нарочито за одржавање стража, патролирање, претрес терена и слично. Развили су били и доста интензивну обавјештајну службу. У јуну 1942. године четници су дали податке албанским балистима да се на катуну Премића, у једној напуштеној колиби, налазе илегалци Блажо Нилевић „Тако“, један од ријетко талентованих гимназијалаца и студената технике, и Перо Милачић, студент права из Подгорице. Ноћу су опкољени, ухваћени и интернирани у Албанију.

Другог децембра 1942. године, Раде Прелевић, Гојко Радоњић и Милован Ивановић водили су борбу са четничком јединицом у засеоку Потоци, на десној обали Рибнице, у непосредној близини Подгорице. Раде Преливић и Гојко Радоњић су погинули, а Милован Ивановић, тешко рањен, однијет је, мучен и злостављан у затвору, а потом стријељан од Италијана на Забјелу. Радоњић је сам активирао бомбу да не би пао жив у руке непријатељу.

Осмог децембра 1942. четници су открили партизане-илегалце Љубицу Поповић, Рашка Божовића и Радомира Никезића. Пружили су снажан отпор, у коме су рањени Љубица и Рашко. По паду мрака, Никезић их је пренио на леђима у једну колибу засеока Берова, у Орахову. Потом су га Љубица и Рашко упутили са партијском документацијом којом су располагали, у циљу организовања помоћи. У међувремену, обруч око колибе је стегнут. С обзиром на снажан отпор и погибију једног четника, нападачи не смију прићи, већ довлаче италијанске минобацаче, погађају и пале колибу. Са пјесмом на уснама, када више нијесу могли подносити ватру, сами себи су одузели живот. Пошто је колиба потпуно сагорела четници су бојажљиво пришли и нашли два млада спржена тијела. Обоје су проглашени за народне хероје. Љубица је била члан ПК СКОЈ-а, иначе свршени ђак трговачке академије, а Рашко дипломирани правник.²⁰

Послије првог налета и организационог учвршћења, четници већ средином априла врше масовно хапшење у Кучима. Углавном су похапсили борце партизанских батаљона које су затекли и неке истакнуте симпатизере. Међу ухапшеним био је и један број чланова КПЈ и знатан број чланова СКОЈ-а. Ухапшено је 86 партизана који су спроведени углавном у затворе у Подгорици. Осамнаестог новембра 1942. године група партизана-илегалаца

²⁰ — Милан М. Ивановић, професор: „Револуционарни покрет у подгоричком (титоградском) срезу (1919 — 1945), хронологија догађаја и збивања“, Титоград 1970, стр. 254 и 256.

— Изјава Радомира Никезића и Миљивоја Радоњића и групе партизана-илегалаца у Кучима.

теже је ранила жандармеријског капетана I класе Илију Ивановића, старјешину жандармерије у Кучима. Био је предвиђен за команданта жандармерије у Црној Гори, па је наређено да се ликвидира. Рањавање овог квислинга позитивно је одјекнуло код симпатизера НОП-а и заплашило и многе четнике, да их не стигне слична судбина. Осјетивши то, а да би испољили своју „снагу“ над голоруким народом и одржали „морал“ четника, командант 1. четничког батаљона Васо Вукчевић, по налогу окупатора у Подгорици, а на захтјев реакције у Кучима, наређује командиру 1. чете да изврши масовно хапшење свих „сумњивих лица“, Већ 20. новембра ухапшено је и затворено више од 70 лица. У то вријеме извршен је притисак и на Брскут. Ухапшено је и приведено у центар села десетак лица, али су их након извјесног времена пустили. Двадесет седмог децембра четници из састава 1. батаљона, стационирани на Биочу и у Брскуту, уз помоћ четника Ђорђија Лашића из Лијеве Ријеке, блокирали су Брскут, Верушу и Сгравче, и извршили масовно хапшење. Један број жена и стараца пустили су већ на Јаблану у Братоножићима, а остале су одвезли италијанским камионима на Биоче, Са Биоча су пребацили на Забјело код Подгорице око 10 ухапшених, у затвор на Медуну око 15, док су остале пустили. Од чланова КПЈ на Медуну су затворени Сава и Миладин Милачић, а на Забјелу Никола Чејовић — члан бироа, Бранко Милачић — руководилац СКОЈ-а и — секретар бироа партијске организације, Вујица Секуловић Шпиро Секуловић. Никола Чејовић и Бранко Милачић су стријељани.²¹

Услови за рад комуниста и партизана-илегалаца у Кучима непосредно последице успостављања четничке власти, услед потјера, претреса терена, засједа и репресалија, били су веома тешки. Период од средине марта до јуна протекао је у међусобном повезивању илегалца и установљавању држања комуниста и скојеваца који су се легализовали. Тада се, на иницијативу Ђока Прелевића, Спасоја Ивановића, Миливоја Радоњића и Милисав Чарапића, одржава састанак већег броја партизана-илегалаца у Цварину. На састанку је проанализирана ситуација у Кучима и формирана партијска организација. За секретара је изабран Милисав Чарапић. То је била јединствена партијска организација за Куче, коју су чинили сви комунисти-илегалци и они легализовани комунисти који су били спремни на активност. Они чланови КПЈ који се нијесу одазивали позивима на партијске састанке и извршавање задатака били су заобиђени. Комунисти-

²¹ — Војо Тодоровић: „Подгорички срез у тринаестојулском устанку“, ВИЗ „Војно дело“, Београд 1954, године, стр. 239 — 243 и 247 — 252.

Из разговора са Миливојем Радоњићем, Радомиром Никезићем, Вујицом Секуловићем, Вучетом Кркелићем, Божом Маркушем, Радем Чејовићем.

-илегалци преносили су новости и задатке на комунисте који су легално живјели. Због величине територије, тешкоћа покрета и терора, заједнички састанци свих комуниста нијесу одржавани. Рад се одвијао у датим условима успјешно и ефикасно. У то доба долазе на терен Куча Ђоко Вујошевић, члан ПК КПЈ, Љубица Поповић, члан ПК СКОЈ-а, и Зарија Стојовић, члан ОК КПЈ — Подгорица, и успостављају везу са партијским организацијама у Кучима и Братоножићима. Ангажују се на организационом учвршћивању и јачању активности организација КПЈ и СКОЈ-а. Љубица се задржавала дуже на овом терену и ишла у Брскут два пута. Готово у сваком већем селу у Кучима оформљен је актив СКОЈ-а. Секретари су, по одлуци, били чланови КПЈ који су живјели легално. Комунисти-илегалци су подијелили рад територијално, и на тај начин су одржавали чешће контакте са комунистима и скојевцима. Августа 1942. године Ђоко Прелевић и Спасоје Ивановић кооптирани су у ОК КПЈ — Подгорица. Док су се неки чланови КПЈ повукли, усљед репресалија које су заиста биле оштре, дотле неки кандидати КПЈ и скојевци испољавају све већу активност. Партијска организација кандидује и прима нове чланове у КПЈ и СКОЈ. Тако су, на примјер, примљени тада у КПЈ Божо Петровић и Михаило Ивановић. Погибија Рада Прелевића, Гојка Радоњића и Милована Ивановића, а затим Љубице Поповић и Рашка Божовића, као и масовна хапшења, одвојили су гро комуниста и скојеваца од терена и активности. На прагу је била и зима, у току које су четници имали планове да ликвидирају илегалце, а тиме, по њиховом схватању, и НОП на овом терену.

„Преврат“ у Брскуту је затекао једну партијску организацију, чији је секретар био Мирко Маровић, до хапшења у априлу 1942. године. Од тада до половине јула, када су дошли Љубица Поповић и Рашко Божовић, само појединачна активност комуниста долазила је до изражаја. На састанку, одржаном изнад Воћешког кладенца, којим је руководила Љубица Поповић, ради лакшег састајања формиране су најприје двије, а затим три партијске организације: за Брскут, Стравче и Верушу. Секретари организација били су: за Брскут — Вујица Секуловић, за Стравче — Никола Чејовић, а за Верушу — Сава Милачић. Секретари су чинили биро ћелија. Секретар бироа био је Некола Чејовић. Сте три организације имале су 12 чланова КПЈ (4 у Стравчу, 5 у Брскуту и 3 у Веруши). Унутар бироа постојала су задужења: Сава Милачић — по војној линији и народној власти, а Вујица Секуловић — по СКОЈ-у и обавјештајном раду. Успјели су се повезати са 4 — 5 жандарма и четника, од којих су добијали информације. У Стравчу, Веруши и сваком засеоку Брскута постојали су активи СКОЈ-а. Тако се рад одвијао до 27. децембра, када су ухапшени сви комунисти изузев Рајка Секуловића и Љубице Ђурић

(Љубица је отишла у Куче и остала на том терену). Такође је похалшен знатан број активнијих скојеваца и секретара, сем Марка Секуловића, секретара СКОЈ-а за Доњи Брскут, који је успио побјећи и потом је живио сакривен на катуну Курлај, у Комовима.

Од погибије Љубице Поповић нијесу имали везу ни са ким и рад је сведен на индивидуалну активност до прољећа 1943. године, када је Драгутин Радовић, делегиран од ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак за рад у Кучима, Брскуту и Братоножићима, обишао партијску и скојевску организацију и упознао их са ситуацијом и предстојећим задацима.

У Братоножићима су, до борбе на Матешеву 1942. године, постојале двије партијске организације. Тада је формирана јединствена партијска организација, чији је секретар био Вучета Кркелјић. После борби на Матешеву четници су нагло успоставили власт. Приликом повлачења, Блажо Јовановић је вратио из Ријеке Пиперске Вучету Кркелјића на терен, као секретара партијске организације. За остале није доношена одлука ко да остаје на терену а ко да се повлачи. Практично, на терену Братоножића остали су сви чланови КПЈ који су и раније били, изузев неколико њих са Космета, који су до борби на Матешеву радили на овом терену. Приликом повлачења пали су у руке непријатељу Велимир Вујотић, који је био везан за партијску организацију у Ријеци Пиперској, и Војо Марковић, од кога је Вучета Кркелјић примио дужност секретара, нешто раније. Марковић је до рата живио у околини Пећи. Тако су се после „преврата“ нашли на терену сљедећи чланови КПЈ: Вучета Кркелјић, секретар, Мило Кркелјић, Мило Тошковић, Крстиња Јовановић, Божидар Петровић, Љубица Кркелјић и Веселин Лаловић. Сви су чинили једну партијску организацију и живјели полулегално, сем Веселина Лаловића, ранијег комесара Братоножићко-брскутског батаљона, који је живио потпуно илегално до маја 1943. године, када је ступио у Пету пролетерску бригаду. Приликом повратка на терен, по задатку Блажа Јовановића, Иван Ускоковић дао је Вучети Кркелјићу за партијску везу Луку Ивановића из Мрка. Везу је требао успоставити Ивановић, али је он ускоро, приликом одласка у Подгорицу, препознат, ухваћен и стријељан. Тек након један и по до два мјесеца дошао је у Братоножиће Војо Тодоровић са Радулом Божовићем и Јолем Марковићем, упознао их са ситуацијом, дао задатке и организовао везу преко Павла и Радивоја Радовановића, која је у читавом овом периоду ефикасно функционисала. Породица Радовановића служила је иначе читаво вријеме НОБ-а као сигуран пункт преко кога су ишле везе за Куче, Пипере, Братоножиће, Ровце и свуда где је било потребно. Због постојећег режима, сталне контроле и ограничености кретања, партијска организација се

није у цјелини састајала, али је стално функционисала. Састајали су се по 2, 3 или 4 члана, преносили вијести, материјале и разне задатке, ради рада у масама, подизања морала и разбијања четничке пропаганде. На адекватан начин радила је и организација СКОЈ-а. Постојале су 3 актива — у Кисјелици, Клопоту у Лутову, чији су секретари били: Мило Марковић, Божидар Петровић и Мило Кркељић. Мило Кркељић је био одговоран пред партијском организацијом за рад СКОЈ-а у цјелини. Активи су бројили 5 — 8 чланова. На терену Братоножића није било у овом периоду посебних рација и масовних хапшења. Ухапшени су и стријељани Мило и Богић Тошковић из Тримојевића, који су живјели час пулулегално, час илегално. Мило је био члан КПЈ и врло угледан, док је Богић био командир чете. Четници су били опколили и кућу Марка и Луке Вујотића у Дутој, која је такође служила читаво вријеме као партизански пункт. Том приликом Лука је рањен, ухваћен, а затим пуштен. Поред Љубице Поповић и Зарије Стојовића, на овај терен долазили су Душан Влаховић из Трмања и Муса Бурзан, а касније, углавном у доњи дио Братоножића (Тримојевићи — Дуга), Ђоко Вујошевић, Драгутин Радовић и други.

Од Пипера пошта и веза је стално ишла преко Лутова за Брскут, Куче, Подгорицу, Тузи и даље, а такође и преко Тримојевића и Дуге. Тако су практично функционисала два канала преко терена Братоножића. Међуопштински партијски биро, који је постојао у неким другим крајевима, није постојао на територију Куча, Брскута и Братоножића, због ситуације и тешкоћа у састајању.

Приближавањем, а нарочито доласком партизанских јединица на тло Црне Горе, НОП се нагло шири и јача. У јединице Четврте и Пете пролетерске бригаде уступило је 12—13 бораца са терена Братоножића. Доласком Пете пролетерске бригаде на овај терен почетком новембра 1943. године, одмах се формирају команда мјеста, Народнослободилачки одбор, посадна чета и друге организације.

У Кучима, последице погибије петорице илегалаца у децембру 1942. године, појачаног терора и хајки за преосталим илегалцима, дата је директива да се у току два зимска мјесеца илегалци склопе, групно или индивидуално, остављајући тачну везу. Једни су се склонили у близини Врмоше, други у Фундини, док су неки остали у Кучима, с тим што су кретање свели на минимум. Њихова појава у прољеће 1943. године била је срдечно поздрављена од присталица НОП-а, нарочито омладине. Четници су проносили гласове да су илегалци изгинули, а истовремено су вршили мобилизацију за одлазак на Неретву, у борбу против партизана. Поновна шира активност комуниста и скојеваца дошла је у прави час. Ускоро се чуо и ехо топова и авионских бомби у IV не-

пријатељској офанзиви. Успостављене су везе са Пиперима, Васијевићима, Подгорицом, Албанијом и др. Четници су правили снажан притисак, али разбукталу активност нијесу могли зауставити. Већ се држе проширени састанци са омладином и симпатизерима НОП-а. Агитација за неодазак у борбу против јединица НОВ имала је на читавој овој територији крупних резултата. Услјед тога, четници су имали великих тешкоћа око мобилизације и сакупљања људства. Први рањеници и дезертери из четничких редова причали су о неописивој храбрости, специјалној тактици ратовања и непобједивости партизана, што смо у политичком раду користили.

Рад партијске организације и СКОЈ-а у Брскуту такође је оживио и добијао све шире размјере. Драгутин Радовић је са Миливојем Радоњићем или Радомиром Никезићем одлазио редовно на састанке, а једно вријеме и боравио на терену Брскута и Веруше. Повремено су држани састанци и са ширим кругом омладине и симпатизера НОП-а. Формирана је партијска организација која је бројала пет чланова, а проширени су и активи СКОЈ-а. За секретара партијске организације изабран је Рајко Секуловић. Вршено је и кандидовање за КПЈ. Приликом доласка јединица Друге пролетерске и Треће НОУ дивизије на терен подгоричког и даниловградског среза, у априлу и мају 1943. године, а посебно у вријеме разбијања окупаторских и четничких јединица на Биочу, 15. и 16. маја, постављен је задатак попуне ових јединица и разбијања даље четничке мобилизације. Партијска организација у Брскуту је затајила у извршењу овог задатка. Од чланова КПЈ задатак су извршили само Сава и Миладин Милачић. Сава је успио да поведе са собом још око 10 скојеваца. Како су пролетерске јединице добиле нов задатак у вези са V непријатељском офанзивом, ова група није успјела да се укључи у исте. Од Воја Тодоровића, Сава Милачић добио је задатак да се врате и чине језгро будуће јединице, радећи на што бржем омасовљењу. Партијској организацији у Братоножићима претходно је дат задатак да изврши прихват и пребацивање партизана до Биоче, односно Пипера. У вези с овим, Драгутин Радовић је распустио партијску организацију у Брскуту и Веруши и одмах формирао нову, за чијег је секретара изабран Сава Милачић.

Из Куча се укључило у Пету пролетерску бригаду око 20 омладинаца, припадника чете која је већ била припремљена у илегалству, од комуниста и омладинаца који су до тада легално живјели и радили на терену²². Међу њима је било и неколико партизана—илегалаца. Одређено је било руководство чете. За командира — Раде „Беле“ Вујошевић, а за комесара — Радомир Никезић. На Биоче је дошао и примио оружје знатно шири број

²² Изјава Драгише Ивановића.

припадника чете и симпатизера. Један број укључених вратио се од Боана. Изјавили су да су изгубили везу. Партијској организацији то није било довољно оправдано, па је неке од њих искључила из КПЈ.

Почетком јула (3. 7. 1943. године) формиран је Срески комитет КПЈ — Подгорица. У Комитет су ушли: Драгутин Радовић — политички секретар, Ђоко Вујошевић — организациони секретар, и Дара Милачић — члан и руководилац СКОЈ-а. Одлуку о формирању општио је и задатке дао, у Пиперској планини, секретар Окружног комитета КПЈ — Подгорица Саво Брковић. Састанку је присуствовао и члан ОК КПЈ Спасоје Ивановић. На састанку је постављено да се одмах приступи формирању општинских комитета КПЈ и да се даље интензивира рад Партије и СКОЈ-а, као и рад у ширим масама. Срески комитет је одлучио да почне рад у Кучима. Дара Милачић се била разбољела, па је остала извјесно вријеме на лијечењу у Пиперима, и 14. јула пребацила се у Куче. Драгутин Радовић и Ђоко Прелевић заказали су изборни састанак комуниста у Комовима, на катуњу Причелје. За секретара комитета изабран је Грујо Спахић, а за чланове Милисав Чарапић и Миливоје Радоњић. Управо у то вријеме стигао је на Убалац, у Куче, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, са којим су били Иван Милутиновић, члан Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ, и још неколико војно-политичких руководилаца (Саво Бурић, Радован Радовић и други). Група је бројила око 25 људи. Срески комитет добио је писмо секретара ПК КПЈ Блажа Јовановића, да са свим партизанима-илегалцима дође одмах на Убалац. У писму је наглашено да дође и Милија Секуловић, који је до прије кратког времена био замјеник комесара батаљона у Првој пролетерској бригади, па је враћен на терен. Јавио се по доласку и опорављао од напорног пута, у близини колибе свога оца у Планиници. Четници су сазнали за наш састанак у Комовима, јер смо се тада у планини кретали јавно по катуњима. У вези са нашом, тада већ масовном активносту, четници су припремали акцију против нас. У Планиницу, по Милију Секуловића отишли су Миливоје и Милан Радоњић, а Радомир Никезић на катун Студеницу, по Радомира — „Љаљу“, Митра и Миљана Вујошевића. Одмах по нашем покрету са Причелја, самоиницијативно и без знања групе илегалца и партијске организације, два партизана илегалца убили су Мојсију Вујадиновића, полицијског писара, командира четничке чете у Момчу, у Кучима. На путу ка Убалцу, изнад Стравча и извора Кастрат у подножју Жијова, група од 6 илегалца, коју су чинили: Драгутин Радовић, Ђоко Прелевић, Мило Чејовић, Михаило Ивановић, Иван Прелевић и Ратко Радоњић, наишла је на већу засједу четника. Терен је био ријетко и природно погодан за ту сврху. Пут је водио кроз једну дужу узану увалу, са

чије се једне и друге стране дижу невелики брежуљци. Четници су запосјели брежуљке према Жијову. Била је мјесечина, али је сама увала била у хладу брежуљака. Ишли смо војнички, опрезно и на прописаном одстојању. Била је потпуна тишина. Четници су били сасвим прикривени. Пустили су да уђемо у увалу и управо када смо се нашли наспрам њихових положаја, изненада, из непосредне близине, отворили су ватру из пушкомитраљеза и пушака, бацајући и бомбе на нас. Ми смо аутоматски одговорили ватром. Након пар секунди Ђоко Прелевић је повикао: „На јуриш, другови“, Јуришали смо уз брежуљке право на њих, засипајући их бомбама и пушчаном ватром. Напустили су положаје и одступили нагло, под заштитом ватре. Михаило Ивановић, теже рањен, вратио се неколико метара путем унатраг, да покуша у заклону зауставити крволиптање. Ђоко Прелевић и Мило Чејовић су у јуришу лакше рањени, док је Милан Прелевић остао у мраку увале, смртно погођен првим рафалима. Мислили смо да је он пошао са Михаилом Ивановићем, да му пружи помоћ. Јуриш је био једини излаз. Да нијесмо нагло реаговали, засипајући их бомбама у непосредном јуришу, уз снажне усклике, при чему је Ђоко Прелевић одиграо посебну улогу, тешко да би ико од нас остао жив. Да су четници имали смјелости да нас сачекају на гребену, на коме су имали припремљене положаје, вјероватно би се то и десило.

Консултовали смо се о даљем. Ђоко Прелевић и остали са овог терена били су одлучни да изађемо у оближње колибе, зване Николин катун, у Жијово, гдје су природни положаји добри а народ потпуно уз НОП, како бисмо што прије организовали помоћ рањеним. Тек сјутрадан ујутру видјели смо колоне четника на мјесту засједе и Прелевиће са Убала како носе да сахране Милана. Тешко рањеног Михаила Ивановића смо отпремили за Мокро, ради пружања здравствене помоћи. Ускоро су код нас стигли Миливоје и Милан Радоњић и Милија Секуловић. Одржали смо састанак и одлучили да Драгутин Радовић — секретар Средског комитета, Грујо Спахић — секретар Општинског комитета, Милија Секуловић, по посебном позиву, и Милисав Чарапић, познавалац терена, продуже истог дана ка Покрајинском комитету. Остали су остављени да чувају рањене другове. Дискутовали смо да се иде коритом Мале Ријеке, што је било пуно безбједније, али је преовладало да се због краћег пута иде преко Кржање. Четници су затворили правце према Кучима. Падом мрака силазили смо са одстојањем 8 — 10 метара, прстом на обарачу и бомбом у зубима. Између Горње и Доње Кржање, са лијеве стране пута, са зида око метар и по висине, који је чинио одличан заклон и наслон за оружје, изненада је отворена на нас рафална пушкомитраљеска и пушчана ватра. Милија Секуловић је пао смртно погођен, и Милисаву Чарапићу су пробили обадије бутине. Гру-

ју Спахићу је само окрзнут прст руке. Непогођени првим рафилима и бацајући италијанске бомбе према четницима, Радовић и Спахић су створили неопходно вријеме да се докопају првих заклона. Накнадним бацањем бомби створили су услове за даље пребацивање. Пошто смо имали унапријед уговорене знаке и правац одступања, за случај наиласка на засједу, Радовић и Спахић су се нашли након 20—30 минута и умало пуцали један у другога. Преданили су у Жијову изнад Горње Кржање. О судбини Милије и Милисава нијесмо одређено ништа знали. Из Жијова смо видјели, сјутрадан, како су Секуловићи из Брскута дошли у великом броју и однијели мртвог Милију. Сахранили су га на достојанствен начин. Теже рањеног Милисава Чарапића однијели су рођаци, чували и излијечили. Нико није пуцао у њега непокретног, на лицу мјеста, јер је међу четницима било његове родбине, и због бојазни од накнаде освете. Падом мрака спустили смо се у једну од првих кућа и сазнали за судбину Чарапића. На наше изненађење, домаћин нам је саопштио да, док су Секуловићи носили мртвог Милију, група сталних стајаћих четника из Брскута и посадна четничка чета из Стравча предвођена Настом Дедићем, официром бивше југословенске војске, водила је борбу у Жијову и победила групу партизана на челу са Ђоком Прелевићем. У Жијову, је било остало 6 партизана: Ђоко Прелевић, Милан Радоњић, Мило Чејовић, Миливоје Радоњић, Иван Прелевић и Ратко Радоњић. Видјевши да у Кржањи није била читава група партизана-илегалаца и знајући по траговима крви да су се дан раније склонили у Жијову, четници су организовали нову акцију, упорни да у злочину иду до краја. У току ноћи извршили су припрему и у зору је рејон Жијова, у коме се налазила група партизана, био блокиран. Примијетивши их, 6 партизана је узело нешто погодније положаје за кружну одбрану, изнад тзв. Перове пећине близу Николина катунa. Положаје, који су потпуно доминирали, запосјели су четници прије зоре и прије него што су их партизани примијетили. Одмах су отворили ватру и са доминирајућих висова стално бацали бомбе на партизана. Партизани су давали отпор од сванућа до 10 часова. Ивана Прелевића ранили су тешко на почетку борбе. И Мила Чејовића, који је већ био рањен на Кастрату, убили су унакрасном ватром након краће борбе. Тешко рањеног у раме Ивана Прелевића живог су мучили и звјерски убили. Ђоко Прелевић и Милан Радоњић борили су се до краја. Ратко Радоњић је искористио један тренутак борбе и нашао се ван обруча. Милан Радоњић, рањен бомбом, успио је убити изнад себе злогласног четника Ђорђија Прелевића. Тешко рањен бомбом у вилицу, Ђоко Прелевић, од кога су четници стрепјели, борио се до посљедњег метка, са којим је докрајчио сам себи живот. Често је истицао да посље-

дњи метак чува за себе. Миливоје Радоњић је, под куршумом метака са разних страна, при крају борбе ускочио у један природни процјеп, рачунајући да ће бар убити неког изнад себе. Четници су у процјеп бацили бомбе, али му је природна камена преграда спасила живот. Мислили су да се и он пробио из обруча. Тако су јуначки погинули Ђоко Прелевић и његова три друга. Група партизана располагала је укупно једном машинком, пушкама, 18 бомби и неколико пиштоља, док је више од 100 четника било до зуба наоружано и опремљено од стране окупатора.

Тога су дана Радомир Никезић и Радомир, Митар и Миљан Вујошевић стигли на Птикељ код Гавра Никезића, оца Радомирова, гдје се налазила Дара Милачић, која још није могла да се креће. Продужили су за Убалац. На Убалцу су имали вијест да је комплетна група партизана-илегалаца изгинула. Ту су већ били Спасоје Ивановић, Иван Вујошевић и Ђоко Миращевић. Послије ових злочина, четници су припремали напад на Ивана Милутиновића и Покрајински комитет, о чему су они били обавијештени и преко Братоножића и Пипера пребацили се у Пиперску планину, непосредно близу Трмања. Драгутин Радовић и Грујо Спахић су тек након два дана стигли на Косор, у кућу Божа Петровића и његове браће. Била је то ванредно тешка ситуација, у којој се мало ко усуђивао да контактира са нама, и поред жеље да нам помогне. Терор је бјеснио до максимума. Засједе су се очекивале на сваком кораку. Психолошки притисак био је веома јак. Два дана касније Драгутин Радовић је прекаљеним партизанским везама: Убалац — Дуга (кућа Вујотића) — кућа Радовановића, пронашао Покрајински комитет и поднио извјештај о протеклим збивањима и стању на терену Куча. Грујо Спахић је преко Видијења (кућа Радоњића) и Цварина пошао у Премиће, гдје се повезао са Спасојем Ивановићем, Радомиром Никезићем, Радомиром, Митром и Миљаном Вујошевићем.

Група партизана у Брскуту и Веруши нарастала је, али је још била у припреми (фиктивна). Командир је био Сава Милачић, а комесар Рајко Секуловић. Када се почетком новембра приближавала Пета пролетерска бригада, организовано је да јој се пође у сусрет. Вујуца Секуловић, који се почетком октобра вратио из логора и прикључио чети, са 20 партизана омладинаца, пошао је у сусрет бригади. Једну десетину оставио је на положају изнад Лијеве Ријеке, а са другом се илегално пробио и на мјесту Слован сусрео Први батаљон Пете пролетерске бригаде и комесара Света Радојевића. Борци десетине послужили су батаљону као водичи. Седмог новембра ушли су у Брскут. Тада је ступило у Пету бригаду око 70 партизана из Брскута, Веруше и Стравча. Одмах је формирана команда мјеста са посадном четом и изабран Народноослободилачки одбор, са предсједником Пунишом Дедићем и секретаром Трифуном Секуловићем.

У Братоножићима је такође формирана команда мјеста, али су ускоро ове двије команде обједињене, са сједиштем на Пелевом Бријегу. За команданта постављен је Ђукан Секуловић, а за комесара Божо Маркуш.

Послије капитулације Италије, са територије Куча, а дијелом и Пипера и Бјелопавлића, формиран је батаљон Зетског НОП одреда. У овај батаљон ушао је као командни кадар знатан број партизана-илегалаца и комуниста који су живјели илегално. Батаљон је скоро два мјесеца дејствовао на релацији Биоче — Вежешник, успјешно се борио са непријатељем и политички дјеловао. Четрнаестог новембра ушао је комплетан у Шесту НОУ бригаду, приликом формирања, као њен Трећи батаљон.

Доласком јединица Пете пролетерске бригаде у Куче, од 8. до 11. новембра 1943. године формирана је команда мјеста, прво на Ублима а потом на Косору. Командант мјеста био је најприје Насто Митровић, а затим Раде Вујошевић, а комесар Миливоје Радоњић.

Карактеристика услова рада у Кучима, а знатним дијелом и у Брскуту и Братоножићима, била је управо у оштрој политичкој диференцијацији између реакционарних и прогресивних снага. Четници и реакција били су веома активни, сурови и спремни на злочин. Истовремено, партизани — илегалци, партијска организација и скојевци, као и знатан број најактивнијих симпатизера, били су и остали упорни и истрајни у активности до коначне побједе. Отуда и средином 1943. године такве злочиначке акције као што су убиство Ђока Прелевића и групе партизана. Утолико више активност на овој територији добија на значају.²³

О неким активностима и условима рада у Љешкопољу, расформирању Љешкопољског батаљона приликом повлачења партизанских јединица из Црне Горе, и о формирању ударног батаљона у Љешкопољу и чете партизана на Вељој гори у Љешанској нахији у септембру 1943. године.

²³ — За сву приказану активност и догађаје на овој територији, по ред постојеће документације (зборници докумената и података о НОР-у, „Подгорички срез у тринаестојулском устанку“ — В. Тодоровић, ВИЗ „Војно дело“ Београд 1954, Стенографске биљешке о илегалном раду у подгоричком срезу од 1951. године — (VII к — 2001, ф — 2, док. бр. 5 и 6), „Револуционарни покрет у подгоричком срезу (1919 — 1945)“, Титоград 1970, професора М. Ивановића, „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији I“ — Београд 1960. — Ватрић Јовановић), служио сам се опсежним разговорима и консултацијама са учесницима наведених активности и збивања: Миливојем Радоњићем, Радомиром Нижезићем, Вујицом Секуловићем, Вучетом Кркелићем, Трифуном Секуловићем, Јованом Дедићем, Радем Чедовићем, Божом Маркушом.

Активност окупатора и домаћих издајника у припреми офанзивних дејстава, потискивању партизанских снага и успостављању квислиншке власти у Љешкопољу почела је рано, и долази видније до изражаја већ почетком 1942. године, а нарочито током фебруара и марта. Окупатору је било посебно стало до равничарске територије Љешкопоља, која се непосредно налази на његов бројни гарнизон у Подгорици, а кроз коју води комуникација Подгорица — Цетиње. У тој активности нашао је пуни ослонац у својим вјерним сарадницима Михаилу Мугоши, потпуковнику бивше југословенске војске, Димитрију Бољевићу, жандармеријском мајору, Јовану Бољевићу, чиновнику, и другим, који су, живећи у Подгорици, најприје припремали терен а затим под непосредном заштитом италијанских оружаних јединица почели упадати, застрашивати, врбовати, дијелити храну, интернирати и сл.

У циљу онемогућавања акција окупатора и квислинга и заштите становништва, формирана је на територији Љешкопоља и Доњољешанске нахије ударна партизанска чета од 60 најодлучнијих бораца (из Љешкопољског батаљона 50 и из Доњољешанског 10).²⁴ Командир чете био је Ђорђе Радовић — Ђока, а комесар Милорад Бурзан — Муса. У исто вријеме долази и до измјена у штабу батаљона. За команданта долази Владо Раичевић, до тада комесар Зетског НОП одреда. Комесар остаје Марко Радовић. Дужност партијског руководиоца батаљона примио је Драгутин Радовић. Дотадашњи командант Јован Раичевић постао је савјетник у штабу. Ударна чета и друге јединице Љешкопољског батаљона водиле су борбу против окупатора, издајника и петоколонаша, али су непосредна близина окупаторског гарнизона и чести упади моторизованих и оклопних италијанских снага, синхронизовани са репресалијама над становништвом, усложавали ситуацију, тако да долази до све јачег превирања. При овом треба имати у виду да је политичка диференцијација у Љешкопољу била веома оштра и да је вукла дубоке коријене још из периода између два рата. Већ 1. марта издајници, скупа с италијанским моторизованим снагама, врше изненадан упад у Љешкопоље и успијевају да потисну Љешкопољски партизански батаљон на положаје: Зеленика — Ђафа — Бери. Одмах приступају успостављању квислиншке власти и формирању четничког батаљона на челу са Михаилом Мугошом. Ова акција синхронизована је са нападом два италијанска батаљона и петоколонаша на челу са Савом Матановим Поповићем, бившим југословенским официром, на Љешанску нахију и акцијом окупатора из Ријеке Црнојевића. Послије борбе у којој су имали знатнијих пораза, бројно и те-

²⁴ Извјештај штаба Љешкопољског батаљона од 23. 3. 1942. г. (Зборник НОР, том III, књ. 2, док. бр. 188 — 7).

жнички далеко надмоћнији, уз јачу подршку артиљерије, успјели су да оспособе за саобраћај комуникацију Подгорица—Ријека Црнојевића.

Током марта окупатор и четници врше ужурбане припреме за општу офанзиву против партизанских снага, довлачећи све већи број јединица из Албаније у Подгорицу. У овом подухвату константно туку артиљеријом са Љубовића и Горице положаје наших јединица у Гафи, Зеленици и Берима. Такође туку зграде у којима су смјештене команде и руководства, и куће појединих истакнутих руководиоца, што је био доказ да имају све развијенију обавјештајну службу и да је пета колона све активнија.

Ради обезбјеђења комуникације Подгорица—Цетиње, одмах успостављају сталну италијанску посаду код моста на ријеци Ситници, гдје је остала све до капитулације Италије. На Горњим Кокотима, у Љешанској нахији, ту улогу, поред осталог, преузимају жандарми, а на Барутани — четници.

Истовремено развијају огромну пропагандно-психолошку активност усмјерену на држање, панику и страх. Она налази одраза код дијела маса, чему су допринијели, поред већ наведеног, терор, пријетње, глад и сл.

Ноћу 17/18. марта група партизана из састава Љешкопољског ударног батаљона извршила је упад у Доњу Горицу. Борац овог батаљона, Владо Кадовић, убацио је двије бомбе у штаб Доњогоричке четничке чете. Том приликом убијен је један, а рањено 9 четника. Акција је позитивно одјекнула код народа и изазвала страх код четника. Да би одржали дисциплину у сопственим редовима и показали „своју снагу и моћ“. „У знаку репресалије 18. марта похватао је и предато у концентрациони логор 65 особа из Љешкопоља“.²⁵

У вези са офанзивним дејствима окупатора и четника и општим развојем догађаја, Главни штаб НОВ и ПО за Црну Гору и Боку доноси одлуку о реорганизацији јединица Зетског НОП одреда и стварању ударних батаљона.²⁶ Истовремено је одлучено да се партизанске снаге, уколико се не буду могле даље успјешно супротстављати инвазији окупатора и квислинга, повуку са

²⁵ Архив историјског института — Титоград, IX 1а 106 (42), Дневник непотписаног четничког команданта, 18. март 1942.

— Извјештај штаба Љешкопољског батаљона од 23. 3. 1942. године (Зборник НОР, том III, књ. 2, док. бр. 188 — 1).

²⁶ — Директива Милована Ђиласа од 25. 3. 1942, г. о стварању ударних батаљона у Црној Гори и Боки (Зборник НОР, том III, књ. 4, док. бр. 78).

Директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 27. 3. 1942. г. о задацима партијских организација у партизанским јединицама (Зборник НОР, том III, књ. 2, док. бр. 192).

— Чланак из „Саопштења“ бр. 10 Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 17. 4. 1942. г. (Зборник НОР, том III, књ. 3, док. бр. 25),

територија које држе, остављајући у позадини непријатеља мање групе партизана за политички рад и извођење мањих акција. У вези са овом одлуком, од партизана из Љешкопоља, Подгорице, и Љешанске нахије формиран је Љешкопољски ударни батаљон, јачине око 150 бораца (из Љешкопоља око 100, из Подгорице око 40 и из Љешанске нахије око 10 бораца).²⁷ Постављено је и ново руководство батаљона. За команданта је одређен Шпиро Мугоша, а за комесара Владо Раичевић. При његовом формирању дошло је до појаве секташтва према неким кадровима и нерелативне процјене услова и могућности рада у позадини непријатеља, посебно у непосредно приградским рејонима, као што су Љешкопоље, Зета и други. Пренијета је директива Окружног комитетa КПЈ — Подгорица да се првенствено жене, најмлађи и старији по годинама, партизани, међу којима и већина одборника, врате у позадину, легализију и наставе рад у новим условима. Практика је демантовала реалност тога става. Карактеристично је да су управо ти који су враћени инсистирали да се укључе у батаљон и боре до краја. Образложење је дато да ће батаљон имати ванредне физичке и борбене напоре и водити дејства гдје год то интереси НОБ-а буду захтијевали. Растанци су били веома дирљиви. Предсједник НОО Момишићи, старији, угледан и познат по храбрости још из доба балканских и првог свјетског рата, Васо Николин Поповић говорио је са сузама у очима: „Синови драги, пустите нас да се боримо и погинемо заједно са вама“ Из дисциплине, поштовања Партије и одговорности, извршили су и овај задатак, иако су били свјесни да се углавном растају од нас дефинитивно. Непријатељ их је одмах похалисио, интернирао, а неке и стријељао. Поједини су умрли у затворима и логорима.

Љешкопољски ударни батаљон, усљед погоршања ситуације на штету НОП-а, 26. марта учинио је покрет у правцу Катунске нахије, ради спајања са јединицама Љовћенског НОП одреда, под чијом се командом налазио одлуком Главног штаба за Црну Гору и Боку од марта 1942. године, као и све јединице на десној обали ријеке Зете.²⁸ Истовремено је одлучено да се и партијске организације вежу за Окружни комитет КПЈ — Цетиње, што партијској организацији батаљона није било саопштено.

Пред Барјамовицом смо заустављени од четника овог села, појачаних четницима из Загарача, којих је скупа било преко 60.²⁹

²⁷ — Одлука Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, реализована заједничким одлукама партијских и војних руководства Зетског НОП одреда и НОП одреда „Бијели Павле“ (пренијета партијским путем).

²⁸ — Извјештај штаба Љовћенског НОП одреда од 4. 4. 1942. (Зборник НОР, том III, књ. 3, док. бр. 3).

²⁹ Према сјећању Вељка Мићуновића, било је на положају изнад Барјамовице од 60 до 100 четника. Припадници Љешкопољског батаљона сматрају да их је било око 60.

Упозорили су нас да неће дозволити пролаз батаљона кроз село. Батаљон се није на то обазирао и дошло је до препуцавања. На лицу мјеста налазили су се секретари и још неки чланови окружних комитета КПЈ Цетиње и Подгорица.³⁰ Окружни комитет КПЈ — Подгорица још је функционисао у односу на партијску организацију батаљона. Наређено је да се прекине ватра. Дошло је до консултовања окружних партијских руководстава. Након краћег времена, секретар Окружног комитета КПЈ — Подгорица³¹ позвао је партијског руководиоца батаљона,³² саопштио му да је ситуација безизлазна, да постоји реална могућност опкољавања и уништења партизанских снага у овом региону и да је једини излаз у расформирању батаљона и разиласку у мањим групама од 3 — 5 бораца у позадину непријатеља. Такође му је дао задатак да то пренесе комунистима батаљона. Овај је то одбио. На упозорење и оштру критику, секретар батаљонског бироа сазвао је састанак комуниста, коме су присуствовали секретари и чланови окружних комитета, који су се налазили на лицу мјеста. О ситуацији, „безизлазном стању“, и „неопходности расформирања“ говорио је секретар ОК КПЈ — Подгорица, а укратко и секретар ОК КПЈ — Цетиње³³, којег је секретар ОК КПЈ — Подгорица представио као делегата ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, који се, наводно, управо вратио из Покрајинског комитета и Главног штаба за Црну Гору и Боку и који је детаљно упознат са ситуацијом у цјелини. До објашњења је дошло усљед реаговања партијске организације, несхватања „немогућности пробијања“ из свијести да је сваки повратак у равницу Љешкопоља значио: наћи се у наручју непријатеља. Психолошка атмосфера била је више него тешка. У свему овом велики лични ауторитет „делегата Покрајинског комитета“ имао је знатну улогу. Код мјеста званог Плочник, у близини куће Сава Челебића, одржан је збор батаљона и оних који су се кретали са њим. На збору је прочитана наредба штаба Ловћенског НОП одреда, у којој је стајало да се усљед створене ситуације јединице у овом региону ресформирају, образују мање групе и дејствују у позадини непријатеља. Наредбу је прочитао командант батаљона Шпиро Мугоша, а потписао замјеник команданта одреда Мило Јовићевић, који је у то вријеме био једини члан ужег дијела штаба на лицу мјеста.³⁴ Командант одреда Пеко Дапчевић се већ дуже вријеме налазио у Главном штабу за Црну Гору и Боку, а комесар Вељко Мићуновић на положајима на Симуњи и у Зага-

³⁰ — Крсто Попивоца, Васо Стајкић, Лидија Јовановић и још неки.

³¹ — Васо Стајкић.

³² — Драгутин Радовић.

³³ Крсто Попивоца.

³⁴ — Јовићевић је наредбу послао по Луки Вујовићу у затвореном коверту.

рачу. Замјеник комесара Михаило Вицковић био је такође на положају на Симуњи. Реаговање припадника батаљона било је велико. Са сузама у очима захтијевало се пробијање ка главнини партизанских снага. Батаљон је био у стању проћи кроз Барјамовицу, или је заобићи са једне или друге стране. Расположење за борбу и морал били су на потребној висини. Батаљон су чинили ударна чета од 60 бораца и пробрано људство из осталих јединица батаљона, у којем је била бројна партијска и скојевска организација. Јован Ђетковић, новинар и публициста, родољуб, одржао је краћи говор збору батаљона, у коме је, према сјећању, рекао: „Партизани, главе у вис! Боримо се за часну и поштену ствар и ако треба да умиремо часно и поносно.“ У иначе ванредно тешкој ситуацији, те ријечи позитивно су одјекнуле.

У то вријеме, офанзива окупатора и издајника била је у пуном јеку. Већ у току прве половине марта окупатор је оспособио за саобраћај комуникације Подгорица — Цетиње и Подгорица — Никшић. Стално пристижу нова појачања, ради вођења даљих офанзивних дејстава. У офанзиву су убацили и три новоформирана четничка батаљона — Зетски, Љешкопољски и Доњољешански, са циљем продора у Горњу Љешанску нахију и потискивања јединица Зетског НОП одреда. Тако су већ 25. марта заузели готово сва села Горње Љешанске нахије. У овим дејствима, као и у дејствима у Команима, окупатор је употребио и тенкове, а артиљерија са Горице и Љубовића стално је давала подршку. Касније су довукли и минобацачку батерију на Барутану, у Љешанској нахији. Накот овога, продужавају дејства у правцу Катунске нахије.

У вријеме када се Љешкопољски ударни батаљон налазио пред Барјамовицом, квислиншке снаге су водиле борбе на Симуњи, у намјери да пресијекну одступање партизанским јединицама преко Катунске нахије.³⁵ Истовремено, четничке снаге су успјеле да потисну партизанске јединице са територије Комана, Бандића и Загарача. Окупаторске и квислиншке јединице водиле су борбу и у правцу Штитара и положаја батаљона „Царев Лаз“, у чијем се саставу налазило и око 90 партизана из Зете (у ствари, то је био батаљон, па је накнадно припојен батаљону „Царев Лаз“).

У вријеме док је Љешкопољски партизански батаљон био испред Барјамовице, позади села орила се партизанска пјесма неке мање јединице. Указујући на то, пронијела се вијест, вјероватно од стране петоколонаша из Барјамовице, да су то четници и да нас провоцирају. Накнадно је установљено да су то били па-

³⁵ — Извјештај штаба Ловћенског НОП одреда од 4. 4. 1942. године Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку (Зборник НОР, том III, књ. 3, док. бр. 3).

ртизани. Моментално, није постојала веза између штаба Ловћенског одреда и неких његових јединица, па се није ни располагало комплетним прегледом стања.³⁶

Оцјењујући неправилно да је ситуација безизлазна и да постоји непосредна опасност опкољавања и уништавања партизанских снага на овом региону, донијета је погрешна одлука, а затим и наређење штаба Ловћенског НОП одреда, од 26 марта, да се све партизанске јединице лоциране на овом подручју расформирају. Иако са великим револтом, борци Љешкопољског батаљона извршили су и ову одлуку. Ситуација у Љешкопољу била је тада објективно веома тешка по НОП, али су се борци психички осјећали још теже. Четничке патроле крстарице су на све стране, сачекивале их у засједама и спроводиле у окупаторске затворе и логоре. „Лов“, хајке, претреси терена, потјере, засједе и притисак на породице неухваћених — масовно су примјењивани. Након два дана, партизанске јединице извршиле су противнапад у Загарачу, и на Симуњи, разбиле квислиншке јединице и успоставиле везе са штабом Ловћенског одреда. Комесар Ловћенског одреда, Вељко Мићуновић, са положаја у Доњој Марковини шаље писмо Крсту Попиводи за штаб Ловћенског одреда, под хитно, 28. марта, у коме каже: „Расформирали сте партизанску чету која је ишла овамо, — то је погрешка. Треба поново формирати једну јединицу тамо и чим буде спремна упутите је у Катунску Нахију — на Барјамовицу“. И даље: „... Формирајте нове јединице“.³⁷ Мићуновић је био информисан да се ради о чети, а не батаљону, и да људство није било расположено за борбу. Једно и друго није одговарало стварности. Штаб Ловћенског одреда мијења одлуку о расформирању,³⁸ али је било касно за Љешкопољски батаљон.³⁹ Велика већина његових бораца, као и око 30 бораца из Зете, већ је било пало у руке непријатељу. Јединице Ловћенског НОП одреда задржале су се и бориле на терену Катунске нахије до средине априла, када су се са око 120 преосталих бораца Зетског НОП одреда пробили на терен никшићког среза, а затим ушли у састав Четврте и Пете пролетерске бригаде.

Након 5 — 6 дана од расформирања, пробила се у Луг Љешкопољски Љубица Поповић и ухватила везу са Миланом Раичковићем и Драгутином Радовићем, у циљу извлачења пре-

³⁶ Исто.

³⁷ Зборник НОР, том III, књ. 2, док. бр. 194.

³⁸ — Из писма друга Милутина (Ивана Милутиновића) од 14. 5. 1942. године другу Титу (оригинал се налази у архиви ЦК КПЈ): „Док је благовремена интервенција ПК спасила распуштање јединица Ловћенског одреда, мада је дата директива да се распусте“.

³⁹ — Вељко Мићуновић изјављује да му није познато да су било каква директива или курир долазили у то вријеме од ПК КПЈ или Главног штаба за Црну Гору и Боку. Сматра да би као комесар одреда и најстарији у штабу (командант је био у Главном штабу) требало да зна да је дошла таква директива или наређење.

осталих бораца Љешкопољског батаљона.⁴⁰ Успјели смо сакупити групу од око 10 — 12 партизана, која је преданила у кући Баја Јовановића у селу Балочу, у Команима. По паду мрака требало је учинити покрет у правцу Загарача. Непосредно пред полазак, домаћин је утрчао у кућу и саопштио да су нас четници открили и блокирали јачим снагама, и да је ситуација безизлазна. Одмах смо се почели пробијати кроз беспуће према Лужници. По ванредно тешком терену, уз велику ватру, успјели су нас разбити као групу.

Расформирање батаљона учинило је ситуацију у Љешкопољу још сложенијом. Квислинзи успијевају да присилно мобилишу и ангажују у претресима, стражама, патролама и кроз друге форме и оне који су били наши симпатизери или борци, уколико нијесу били већ ухапшени или интернирани. У руке непријатеља пао је највећи број чланова КПЈ и СКОЈ-а, одборници и многи истакнути симпатизери (око 60). Настојали су, кроз масовна хапшења, интернирања и разне форме репресалија, држати Љешкопољску равницу „чврсто“ у својим рукама. Већ у току првих мјесеци долази до стријељања једног броја партизана, међу којима: Влада Милића, старог комунисте и револуционара који је био тежак болесник, Јована Раичевића, команданта Љешкопољског батаљона, Ђорђија — „Ђоке“ Радовића и Димитрија Поповића, командира чета, Бошка Ракчевића, комесара чете, и још око 10 истакнутих партизана. Ови злочини створили су огорчење код народа. Бојазан од даљих репресалија била је веома присутна. Ситуација је била таква да је невелики број партизана илегалца потражио склониште ван територије Љешкопоља..

Као илегалци успјели су да се одрже: Милан Раичковић, Васо Асановић, Владо Раичевић, Душан Асановић, Владо Рацковић, Раде Радовић и Никола Раичевић. Један број похватаних чланова КПЈ је интерниран, док су неки, који су по задатку, или на бази општег става, покушали да се легализују, ускоро ухапшени (Ђорђије Милић, Мато Раичевић, Симон Поповић, Јелена-Биса Радовић, Васко Ракчевић, Мило Радовић, Руро Асановић и други). На терену су остали као чланови КПЈ само Живко Радиновић из Грбаваца, Блажо Рацковић из Бери, Милан Ракчевић, тежак плућни полесник (умро у мају 1942. године), и Милан Раичевић, тежак плућни болесник (умро крајем 1942. године). Након десет дана из затвора је пуштена Јелена-Биса Радовић, почетком јуна из Ђорђије Милић. Током љета су пуштени: Михаило Раичевић (који је ускоро поново затворен), Симон Поповић, Мато Раичевић, Васко Ракчевић и Руро Асановић. У јесен су се из интернације вратили Бошко Ђекић, Милутин Поповић. Ограни-

⁴⁰ — Није познато по чијем је налогу упућена Љубица Поповић на овај задатак.

ченост кретања била је веома велика. Контрола покрета била је такође развијена. У тим конкретним условима, и поред чињенице да је становништво Љешкопоља било масовно уз НОП, да је имало богату револуционарну прошлост, да је посебно имало прогресивну и активну бројну омладину (нарочито у Момишићима), било је у једном периоду ванредно тешко држати ма какве састанке, а да они не буду откривени и потом предузете свирепе мјере. На то су битно утицала два фактора: посебна заинтересованост окупатора за ово подручје и традиционално оштра политичка диференцијација, која је избацила на површину, под заштитом окупатора, ванредно активну реакцију. Зато период од повлачења партизана до пред крај 1942. године има своје посебно обилежје које карактерише низ фактора. Активности је било и у овом периоду, али на својеврстан начин.

Око 12-13 јуна у Луг Љешкопољски долази Јагош Ускоковић, организациони секретар ПК КПЈ, са Блажом Марковићем и Русом Радуловићем и успоставља везу са Ђорђијем Милићем, Бајом Мугошом и Миланом Милићем. Ускоковић је поставио задатак Ђорђију Милићу да у року од два дана успостави везу са илегалцима Миланом Раичковићем, Васом и Душаном Асановићем, Владом Раичевићем и Јованом Тетковићем. Милић је успио да успостави везу са Миланом Раичковићем и Душаном и Васом Асановићем. Ускоковића, међутим, није успио обавијестити, јер је овај са Марковићем био откривен од стране четника, па су се уз доста напора пробили натраг у Пипере (Русо Радуловић је отишао у Комане, али је ускоро откривен и погинуо јуначком смрћу). Познати партизани, који су били пуштени из затвора, били су обавезни јављати се три пута на дан четничким властима: команди чете, команди батаљона и жандармеријској станици. Како су се обично јављали у исто вријеме, сусрете су користили за кратко преношење вијести, разних порука, задатака и сл. Од успостављања везе, Милић има стални писмени контакт са браћом Асановићима, а непосредни са Миланом Раичковићем. И од Раичковића и од Асановића он је добијао упутства за рад. Милан Раичковић је живио илегално у селу Балочу у Команима, гдје је у љето 1942. године дошао и Душан Вуковић. Имали су сталан контакт са партијском организацијом у Команима, и помоћу њених чланова одржавали су везу са појединим комунистима у Љешкопољу, а затим и у Зети. Милан Раичковић упутио је Василија Радуловића, члана КПЈ из Балоча, да успостави везу са Јеленом-Бисом Радовић из Момишића. То је било крајем августа или почетком септембра 1942. године. У то вријеме и Васко Ракчевић, члан КПЈ из Момишића, долази на састанак са Душаном Вуковићем и Миланом Раичковићем у мјесту званом Прђановице, изнад села Лужане. Том приликом успоставља се стална веза између Мила-

на и Душана и Васка Ракчевића и Јелене Радовић, преко Живаља Радуловића. Вијести које се шире све масовније и упутства за рад — добијају се редовито (сваких 15 — 30 дана).

У септембру 1942. године долази до чешћих састанака и договора о раду у Љешкопољу. Тада Раичковић и Вуковић формирају партијску ћелију у Љешкопољу, коју чине: Ђорђе Милић, Мато Раичевић и Симон Поповић. Секретар ћелије био је Ђорђе Милић. Заједничких састанака, у класичном смислу ријечи, није било, због контроле кретања и општин прилика. У то доба било је још чланова КПЈ у Љешкопољу, али они нијесу могли бити укључени формално у партијску ћелију, но ипак су радили и испољавали све ширу активност. У Доњим Кокотима радио је Руро Асановић. Знатну активност, посебно у погледу одржавања веза, контаката и сл. испољавао је Бего Асановић, иако формално у то доба није био члан КПЈ. У Берима је радио Блажо Рацковић, а у Грбавцима Живко Радиновић. У Горњој Горици, поред Мата Раичевића и Симона Поповића, активност су испољавали Сенка и Спаса Раичевић, а у Доњој Горици Рако и Милан Мугоша. У Момишиће су се вратили из интернације Мишо Поповић и Бошко Ђекић. Долази до све чешћих међусобних контаката и активности. И рад СКОЈ-а је све живљи. Он такође ради на сличан начин. Васко Ракчевић радио је са скојевцима на Новом Селу, Биса Радовић и Мишо Поповић у доњем, а Бошко Ђекић у горњем крају Момишића. Активност скојеваца нарочито је видније долазила до изражаја у другој половини 1942. године, али претежно кроз индивидуалне контакте или састајање по 2 — 3 члана. Преношење вијести „Слободне Југославије“, раскринкавање окупатора и квислинга и њихових поступака, прикупљање помоћи за илегалце, слање информација о снагама и покретима окупатора и низ других активности — долазили су све снажније до изражаја. Од Ставора, гдје су се налазили ОК КПЈ — Цетиње, Чајо Шћепановић, Васо и Душан Асановић, а мало касније и Душан Вуковић, ишле су вијести за Зету преко Доњих Кокота и Ботуна (Зарије Башановића), као и према Љешкопољу. Актив СКОЈ-а у Лекићима, којим је руководио Радоје Вукчевић, кандидат КПЈ, испољавао је сталну активност. Тамо је радио и Владо Лакковић, а у Фармацима Рако и Крсто Вукчевић.

Крајем новембра 1942. године Милан Раичковић и Душан Вуковић примају у КПЈ Рака и Милана Б. Мугошу. Тада партијска организација за Доњу и Горњу Горицу броји 5 чланова. У то доба долази до ширих састанака којима, поред чланова КПЈ и скојеваца, присуствују и поједини истакнутији симпатизери. Такав шири састанак одржан је у овом периоду на Команском мосту. Политички утицај у масама постаје све шири. Састанци ове врсте крајем 1942. и у првој половини 1943. године одржавају се просјечно једанпут мјесечно.

По пријему у КПЈ, у новембру 1942. године, Рако Мугоша добио је задатак да одржава везу са Подгорицом. У том циљу одлази на рад у Подгорицу, а ускоро затим ради као цестар на дионици пута Подгорица — Д. Кокоти и на тај начин одржава сталну везу, преноси извјештаје, материјал и сл. Веза у Подгорици била је Гоља Пајевић. Везу са Подгорицом одржавао је одређено вријеме и Василије Радуловић, члан КПЈ из Комана (Балочи). За везу је служила трговачка радња Ника Станића. Веза је постојала и преко Момишића са Милевом Златичанин и Здравком — Мујом Ђуковићем. Одржавали су је Љубица Ђуровић и Љубица Радуновић. Крајем 1942. године, на захтјев Љубице Поповић доставља се извјештај о стању и раду организације СКОЈ-а у Љешкопољу. Извјештај је пао у руке полицији. Поведена је детаљна истрага и саслушавано из Момишића више лица, а неколико ухапшено. У октобру 1942. године успостављена је још једна веза са партијском организацијом у Подгорици, и то преко Драга Петрова Ракчевића из Момишића, који је редовно одлазио код Бранка Лазовића. Преко Ракчевића су слате вијести са фронта, а доношене информације о стању у Подгорици, активности непријатеља, покретима окупаторских и квислиншких трупа и др. На захтјев Бранка Лазовића, Ракчевић је унио у град и неке ручне бомбе „крагујевке“, увезане испод кољена. Ова веза функционисала је до децембра 1942. године, односно до хапшења Бранка Лазовића.

Послије овога веза је наставила са другарицом Маром Прљом. Јелена-Биса Радовић, члан КПЈ из Момишића, добила је задатак од Милана Раичковића и Душана Вуковића, у јануару 1943. године, да иде у гимназију, ради одржавања везе са Маром Прљом. Веза је одржавана до маја 1943. године, када је Јелена Радовић морала напустити школу, због припрема за њено хапшење, о чему ју је обавијестио Ђуро Пешић, директор гимназије, којег су четници касније ликвидирали. Материјал од Маре Прље добијала је преко Милорада Милачића и достављала га Среском комитету КПЈ — Подгорица, преко Живаља Радуловића из Тафе Команске.

Активност у другој половини 1942. године у Љешкопољу има своју специфичну карактеристику, везану за конкретне услове који су се приближавали условима рада у граду. Зато је не треба сводити на број партијских ћелија и одржаних састанака, јер би се тиме сузио обим стварног рада. И поред тога, да је било више искуства и припрема КПЈ и СКОЈ-а за ове услове рада она је могла бити већа и снажнија.

У децембру 1942. године неколико партизана из Момишића (Васко Ракчевић, Муса Јовановић и Петар Поповић) прелази у илегалство и долази прво на Чево а потом у Ставор, одакле се укључују у рад у новим условима.

Почетком 1943. године рад је све активнији, а у прољеће поприма шире размјере. Одржава се све више састанака и конференција од стране Душана Вуковића, Милана Раичковића, Васа и Душана Асановића и других. Душан Вуковић и Васо Асановић из Ставора одлазе у Љешкопоље и Зету и обилазе партијске и скојевске организације и држе шире састанке са омладином и симпатизерима. У вријеме четврте непријатељске офанзиве, у априлу, Васо Асановић и Васко Ракчевић одлазе у Зету и Љешкопоље и пребацују у Ставор 20 — 30 омладинаца, који су са групом руководиоца из Ставора отишли према Никшићу и укључили се у састав Треће НОУ дивизије и учествовали у бици на Сутјесци. Послије пете непријатељске офанзиве вршена је широка припрема за одлазак у јединице НОБ. Тада се већ Срески комитет КПЈ — Подгорица налази у Лугу Љешкопољском и веже за ОК КПЈ — Подгорица (до тада се Срески комитет налазио на лијевој обали ријеке Зете). За секретара је постављен Милан Раичковић. Почетком јула долази и до формирања Општинског комитета КПЈ за Љешкопоље, коме је, поред неких чланова Среског комитета, присуствовао и Зарија Стојовић. У Комитет су ушли: Душан Асановић — секретар, Живко Радиновић и Ђорђе Милић, руководиоца СКОЈ-а. Тада је формиран и Општински комитет СКОЈ-а, у који су поред Ђорђе Милића, ушли: Биса Радовић, Милан Мугоша и Милутин Ш. Мирановић.

У септембру 1943. године, по одласку чланова Среског комитета Спаса Дракића и Душана Вуковића у ОК КПЈ — Подгорица, Душан Асановић се поставља за члана Среског комитета, а Ђорђе Милић за секретара Општинског комитета КПЈ за Љешкопоље. Дужност руководиоца СКОЈ-а у Љешкопољу преузима Јелена-Биса Радовић.

Од јула 1943. године обновљене су све друштвено-политичке организације: народна омладина, народноослободилачки одбори, организације АФЖ, а партијско-политички рад добија пуну организованост и ширину.

Андрија Мугоша и Драгутин Радовић формирају у Момишићима нови народноослободилачки одбор и воде разговоре са представницима сепаратиста у Љешкопољу, настојећи да користе тренутна мимоилажења између њих и четника и неутралишу или привуку дио заведених федералиста на страну НОП-а. Васо Асановић, који је од стране ОК КПЈ — Цетиње био задужен за рад по СКОЈ-у, одлази у Куче, ради успостављања веза са организацијом на лијевој обали Зете. У Љешкопољу су све масовније припреме за ступање у јединице НОБ. Са овог подручја упућена је група од 30 — 40 бораца у састав 4. батаљона Пете пролетерске бригаде, а у више наврата упућиване су мање групе у састав Зетског НО одреда. Два дана послје капитулације Италије, Срески комитет је упутио Васа Асановића да са Раком Му-

тошом позове италијанску посаду код моста на ријеци Ситници да приступи партизанима. Асановић је ушао сам у италијански логор, представи се као командант бригаде и тражио преговоре. Мугоша је остао вани, као „представник бригаде“. Командант је, преко свог представника, замолио Асановића да дође на преговоре сјутрадан у 8 часова. Оцијенивши расположење, Асановић и Мугоша су одмах приступили позиву омладинаца из Доњих Кокота, Грбаваца и Ботуна у циљу разоружања Италијана, али су ови у међувремену камионима побјегли у Подгорицу.

По војној линији на овом терену, последије повратка са Сутјеске, радио је и Никола Живковић. У септембру, непосредно последије капитулације Италије, дошло је до формирања батаљона на Мареши од 150 бораца из Љешкопоља, Зете, Подпорице, Комана и дијела Бјелопавлића на десној обали ријеке Зете. Батаљон се задржао одређено вријеме на овој територији и водио мање борбе, а затим се изнад Никшића укључио у Пету пролетерску бригаду, као њен 5 батаљон, и водио борбу на Острогу. Последије тога, његово људство је подијељено на остала четири батаљона бригаде а штаб прекомандован у Шесту бригаду, приликом формирања, као руководство 4. батаљона. Командант овог батаљона био је Никола Живковић, који се последије пете непријатељске офанзиве вратио у Црну Гору на челу јединице формиране претежно од бораца 4. батаљона Пете бригаде (у коме је он до тада био командир чете) и других јединица и носио назив 4. батаљона Пете бригаде. За команданта га је именовао штаб бригаде (комесар — Драгиша Ивановић). То људство се разишло доласком у Црну Гору. Накнадно је, на терену Пипера и Бјелопавлића, од тог и другог људства, формиран 4. батаљон Пете бригаде, чији је командант тада и у вријеме пете офанзиве био Вујадин Поповић.⁴¹

У току августа 1943. године, Андрија Мугоша, члан ПК КПЈ, са Владом Раичевићем и Драгутином Радовићем, обишао је партијску организацију у Доњој Љешанској нахији. Почетком септембра, по задатку датом у августу од стране Андрије Мугоше,

⁴¹ — Извјештај Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку од 24. 9. 1943. год. (фуснота 2, стр. бр. 103 и 104, Зборник НОР, том III, књ. 5. док. бр. 44, 57, 223 — 9, 224, и том III, књ. 9, док. бр. 292)..

— О условима рада и активностима консултовао сам се или разговарао о појединим питањима са: Андријом Мугошом, Васом Асановићем, Ђорђевићем Милићем, Васком Ракчевићем, Душаном Вуковићем, Заријом Стојковићем, Рагком Радовићем, Радојем Вукчевићем, Пером Ђетковићем и Николом Живковићем.

За обраду ове материје користио сам и податке за наступ 13. јула 1972. године на Мареши поводом откривања споменика палим борцима и жртвама фашизма од: Савеза бораца општине Титоград и Љешкопоље, Влада Раичевића, Душана Асановића, Мата Раичевића, Бошка и Војина Бекића, Спаса Поповића, Симона Поповића, Раца Ремиковића, Сенке Раичевић, Влада Рацковића и других.

у Доњу Љешанску нахију пошли су јавно Драгутин Радовић и Веселин Вукчевић и обишли партијску организацију. Вукчевић је након два дана отишао у Зету, а Радовић је обишао готово све активне СКОЈ-а и одржао шире конференције са народом и омладином, указујући на ситуацију и развој НОБ-а и позивајући их да ступају у редове НОВ и формирају нове јединице. Кроз неколико дана формирана је чета партизана на Вељој гори, која је требало да послужи као језгро за окупљање нових бораца и да се повеже и борбено сарађује са јединицама Ловћенског НОП одреда. Чета је при формирању по списку бројила 36 бораца, али их је на лицу мјеста било 18 — 20, од којих једна трећина није имала оружје. Командир чете био је Радоје Вукчевић, комесар Видо Гењов Кажић, а партијски руководилац Илија Михаилов Вукчевић. У то вријеме одржан је и четнички збор у Прогоновићима, коме су присуствовали и представници четника из Комана и Ријечке нахије, и закључили, поред осталог, да не дозволе боравак или формирање партизана на њиховој територији. У вези са тим, Доњољешански батаљон, који је бројио око 250 четника, изненада је блокирао Вељу гору и чету, стезао постепено обруч и тражио да преговара са партизанима. Командант четничког националистичког батаљона био је Илија Марковић, а замјеник команданта жандармерије Милета Радусиновић. Четници су се на превару измијешали са четом. Тада је Радусиновић преузео команду и наредио да се разоружају партизани, у чему није хтјело узети учешћа око 100 четника. Настало је отимање за оружје, које је трајало доста дуго. На инсистирање народа сви су пуштени кућама, а некима је враћено и оружје. Одмах послвије тога, или у најкраћем времену, сви припадници ове чете, и многи други, пошли су у јединице НОВ. Иако је чета растурена од стране четника, чињеница је да су њено формирање и појава имали одређеног значаја за даљи развој НОП-а у овом крају.⁴²

Такође је чињеница да је из среза подгоричког, посебно из неких региона, као што су Љешкопоље, Зета, Кучи, Брскут, Бра-тоножићи, Љешанска нахија и други, могло бити извучено приликом повлачења наших снага за Босну, знатно више веома добрих партизана. Недостајале су темељитије припреме и иску-

⁴² — За обраду чете партизана формиране на Вељој гори, на чему сам лично радио и присуствовао формирању, консултовао сам: Илију Михаилова Вукчевића, Душана Давидовића, Радоја Вукчевића, Митра Ђуришића, Василија — Њака Вукчевића и Љуба Вукчевића.

Постоји неслагање око термина формирања чете. По мишљењу аутора, Душана Давидовића, Илије Вукчевића и још неких, чета је формирана 6. септембра 1943. године, а по мишљењу Митра Ђуришића, Радоја и Љуба Вукчевића — послвије капитулације Италије.

ства КПЈ, СКОЈ-а и група партизана за рад у условима непостојања слободне територије и одсуства партизанских јединица, који је био изузетно психички и физички напоран. И поред тога, мада уз веома драгоцјене жртве знатног броја руководилаца и истакнутих партизана и родољуба, он је уродио великим плодом.

Драгутин Радовић